

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184115

UNIVERSAL
LIBRARY

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०६

दशोपनिषदाः ।

(मूलमात्रम्)

एतत्पुस्तकम्

वे० शा० शंकरशास्त्री मारुलकर इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आत्मसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

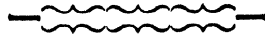
शालिवाहनशकाब्दाः १८५९ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३७ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकद्वयम् (२) ।

अथ दशोपनिषदारम्भानुक्रमणिका ।

ग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः
१ ईशावास्योपनिषत्	१
२ केनोपनिषत्	२
३ काठकोपनिषत्	६
४ प्रश्नोपनिषत्	१५
५ मुण्डकोपनिषत्	२३
६ माण्डूक्योपनिषत्	२९
७ तैत्तिरीयोपनिषत्	३०
८ ऐतरेयोपनिषत्	४६
९ छान्दोग्योपनिषत्	५१
१० बृहदारण्यकोपनिषत्	१२८

इति दशोपनिषदां प्रारम्भानुक्रमणी ।

॥ श्रीः ॥

दशोपनिषदां प्रस्तावना ।

पायादपायाज्जगदीश्वरो नः ।

आचार्याः खलु केऽपि पूज्यचरणा अद्वैतवादाश्रिता
वेदान्तान्दुदुहुः पुनः पुनरमी ब्रह्मामृतं निर्गुणम् ।
अन्ये तत्तविलक्षणं जगदिरे ब्रह्मामृतं सद्गुणं
श्रुत्वैवं द्विविधं क्रमेण वचनं नन्दाम नन्दाम न ॥ १ ॥

यद्यप्यष्टोत्तरशतमुपनिषदः प्रसिद्धाः । उपलभ्यन्तेऽपि च सांप्रतं मुद्रिताः ।
तर्ह्यपि तास्वसंकीर्णतया विशुद्धात्मस्वरूपं निरूपयन्त्यो दशैव प्रामुख्येण वरी-
वृत्तति । ता एताः—

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरि ।

ऐतरेयं च च्छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥ २ ॥ इति ।

अत एव च ताः श्रीमच्छंकरपूज्यपादाः स्वप्रणीतभाष्यैर्मण्ड्यांबभूवुः ।
एतासां च किं कर्तव्यमिति जिज्ञासायां यादृशीं साक्षादुपनिषदेव्या वाणीं श्रीम-
त्कृष्णमिश्रयतयः प्रबोधचन्द्रोदयेऽनूदितवन्तः । सैषा—

यस्माद्विश्वमुदेति यत्र रमते यस्मिन्पुनर्लीयते

भासा यस्य जगद्विभाति सहजानन्दोज्ज्वलं यन्महः ।

शान्तं शाश्वतमक्रियं यमपुनर्भावाय भूतेश्वरं

द्वैतध्वान्तमपास्य यान्ति कृतिनः प्रस्तौमि तं पूरुषम् ॥३॥ इति ।

नित्यं निर्विशेषं निर्गुणमकर्तारमभोक्तारमानन्दवनं स्वयंप्रकाशं जग-
न्नियन्तारमीश्वरं पुरुषं सर्वास्ता मिलित्वैकमुख्येन निरूपयन्ति नतु मायिकं
कर्तारं भोक्तारमिति । तादृशात्मस्वरूपज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिद्वारा परब्रह्मानन्दावा-
प्तिरक्षणो मोक्षो भवतीति तदर्थः ।

अत्र सर्वत्र यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्र-
यन्त्यभिसंविशन्ति, तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, निष्कलं
निष्क्रियम्, निर्गुणम्, ज्ञानेनैके अमृतत्वमानशुः, नान्यः पन्था अयनाय

विद्यते, इत्यादयस्तैत्तिरीयाद्युपनिषद्गताः श्रुतयः प्रमाणं द्रष्टव्याः । तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्, इति श्रुतौ निर्विकल्पशब्देन ब्रह्मणो निर्विशेषता स्पष्टमेवाभिहिता ।

तदेतद्ब्रह्माद्वितीयम् । ब्रह्मणा संबद्धं तदसंबद्धं तच्छरीरभूतं तदंशभूतं तद्धर्मभूतं वाऽन्यत्किञ्चिदपि नास्ति, इदं सर्वं यदयमात्मा (बृ० २-४-५) सर्वं खल्विदं ब्रह्म (छा० ४-१४-१) ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् (छा० ६-८-७) इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । अत एव ब्रह्माद्वैतामिति प्रसिद्धिः साधु संगच्छते ।

तदेवं ' मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ' (गौ० का० १७) इति गौडपादीयवचोनुसाराच्छुद्धचैतन्यातिरिक्तं निखिलमपि पदार्थजातमसत्यं केवलं शुद्धचैतन्यमेकमेव निर्गुणं ब्रह्म सत्यमित्यद्वैतवादिनां सिद्धान्तः ।

अत्र कश्चिद्वैवदुर्विलासवशाद्दुस्तर्कोपहतमतिः शुद्धे ब्रह्मण्येवमशुद्धमाक्षेप-मुद्गिरति—

यच्छुद्धचैतन्यं निर्गुणं ब्रह्म सत्यमित्यभिधीयते न तदस्तित्वे किञ्चित्प्रमाण-मुपलभ्यते । नहि प्रमाणाविषयं वस्तु सुरगुरुणाऽप्यस्तीति वक्तुं शक्यम् । तथा सति शशविषाणस्यापि तथात्वापत्तेः ।

कथं हि निर्गुणस्य ब्रह्मणः प्रमाणागोचरतेति चेत् । उच्यते—

प्रमाणानि खलु प्रत्यक्षानुमानागमास्त्रीणि । यद्यपि नैयायिकैर्मिमांसकैरद्वै-तिभिश्च क्रमेण चत्वारि पञ्च षट् प्रमाणानीत्यङ्गीक्रियते तथाऽपि तेषां सर्वेषां पूर्वोक्तेषु त्रिष्वेवान्तर्भाव इति प्रमाणत्रयवादिनामाशयः ।

तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं रूपादिमत्पदार्थे प्रवर्तते । ब्रह्मणि तु न रूपं समास्ति । तदुक्तं तैत्तिरीयके श्वेताश्वतरोपनिषदि च—

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । इति ।

संदृशे ' दृशे विख्याते च ' (पा० सू० ३-४-११) इति तुमर्थे केप्रत्ययः । सम्यग्द्रष्टुमस्य परमात्मनो नीलपीतह्रस्वाद्याकारं रूपं न तिष्ठति न विद्यते । अतः कश्चिदपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते जगति वर्तमानो जन्तुरेनं परमात्मानं चक्षुषा न पश्यति । चक्षुषो रूपैकविषयत्वं सर्वजनीनम् । तैर्थिकानां पामराणां चात्र विसं-वादाभावात् । यथा रूपराहित्याच्चक्षुर्विषयकं नास्ति तथा शब्दादिराहित्या-च्छ्रोत्रादिविषयत्वमपि नास्तीति कठैराम्नायते—

अंशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । इति । तस्मान्न प्रत्यक्षविषयं ब्रह्म ।

व्यापकत्वादिधर्मावलम्बनमनुमानमपि न संभवति । हेतुदृष्टान्तयोरभावात् । तदुक्तममृतविन्दूपनिषदि—

निर्विकल्पमनतं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । इति ।

निर्धर्मकत्वाच्च तत्र हेतुः संभवति । अद्वितीयत्वाच्च न दृष्टान्तः । निर्धर्मकत्वेनाद्वितीयत्वेन च ब्रह्मणो वेदान्तेषु निर्धारितत्वात् । अनुमानस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्च । तस्मान्नानुमानेनापि ब्रह्मलाभः संभवति ।

द्रव्यगुणजात्यादिमत्सु प्रवर्तमानश्चाऽऽगमोऽपि तद्रहितं ब्रह्माभिधातुं कथमिव प्रभवेत् । तथा चोक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ—

षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढयः शब्दहेतवः ।

नाऽऽत्मन्यन्यतमोऽमीषां तेनाऽऽत्मा नाभिधीयते ॥ ४ ॥ इति ।

षष्ठी तद्वाच्यः संबन्धः क्वचिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति । यथा राजपुरुषः । क्वचिद्गुणयोगः । यथा गुह्यः पट इति । क्वचित्क्रियायोगः । यथा पाचकः । क्वचिज्जातियोगः । यथा गौरधः पुरुषो हस्तीति । क्वचिद्रूढियोगः । यथा आकाशः द्यौः इति । अमीषां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां मध्येऽन्यतमस्याप्यात्मानि असङ्गत्वादगुणत्वादविक्रियत्वादसामान्यत्वाद्प्रमाणान्तरायोग्यत्वेनागृहीतसंबन्धत्वादभावाच्च नाऽऽभिधेय आत्मेति तदर्थः । एवं चाऽऽगमेनापि न ब्रह्मलाभे प्रत्याशा धर्तव्या । तथा च भवत्संमतप्रमाणमूर्धन्यश्रुतिवचनैरेवावगम्यते न निर्गुणं ब्रह्म प्रमाणगोचरमिति ।

अद्वैतसिद्धावप्युक्तम्—‘ शुद्धं हि न दृश्यं किंतूपहितमेव । तच्च मिथ्यैव । नहि वृत्तिदशायामनुपहितं भवति । नचैवं शुद्धसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । स्वत एव तस्य प्रकाशत्वेन सिद्धत्वात् ’ इति । तथा च निर्गुणब्रह्मणः प्रमाणावेद्यता नाम प्रमाणजन्यज्ञानाविषयताऽङ्गीकृतेति कथं प्रमाणाविषयस्यास्तित्वा साधनार्हेति नितान्तं संशयग्रस्तं मनः ।

अपि च ‘ ब्रह्म स्वप्रकाशं शशविषाणं न तथेति स्वत एव सिद्धं ब्रह्म ’ इत्यद्वैतसिद्धिकारैरुक्तम् । तन्नास्मन्मनःसमाधानायातम् । यतो ब्रह्म स्वप्रकाशमिति कथं साधनीयम् । प्रमाणागोचरतया तस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वप्रमाणं

पुरस्कृतं न शक्यते । प्रमाणाभावेऽपि तस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारे शश-
विषाणेऽपि स्वप्रकाशत्वं कुतो न स्वीक्रियते ।

किंच ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वं कीदृशम् । यदीतरावेद्यत्वमुच्यते तच्छशविषाणेऽपि
समम् । अत उभयोरपि स्वप्रकाशतया ब्रह्मणः शशविषाणतुल्यत्वम् ।

एवं चाद्वैत्यभिमतब्रह्मणोऽस्तित्वे यथा न सन्ति प्रमाणानि तथा शशविषा-
णास्तित्वे । सत्येवं ब्रह्म स्वप्रकाशं चेच्छशविषाणमपि स्वप्रकाशम् । अतः
प्रमाणावेद्यत्वेन स्वप्रकाशत्वेन च ब्रह्मशशविषाणयोस्तुल्यत्वे कथमिवैकस्य
सत्यत्वम्परस्य चासत्यत्वं साधयितुं शक्यम् । एवं च निर्गुणब्रह्मशशविषाणयोः
किं वैलक्षण्यमिति ।

नैतद्भद्रम् । यतः—असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति (तै. आ. ८ । २) इति श्रुतावेव
ब्रह्मासत्त्ववादिनो निन्दाश्रवणात् । अस्यार्थः—लोके हि जलाहरणचाक्षुषदर्श-
नादिव्यवहारविषयं घटमुद्दिश्य प्राणिनः सर्वेऽपि अयं घटोऽस्तीति ब्रुवते । तद्वि-
पर्यये तु घटो नास्तीति च वदन्ति । अतो व्यवहारवासनायुक्तः पुमानव्यवहा-
र्यस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वं मन्यते । अन्यस्तु विवेकी व्यवहार्याणां भूतानां भौतिकानां
च श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिर्मायामयत्वनिश्चयादसत्त्वं प्रतिपद्यते, व्यवहारातीतस्य
ब्रह्मणः श्रुत्यादिभिः सत्यत्वनिश्चयात्सत्त्वमेव प्रत्येति । तत्र ब्रह्मणोऽसत्त्वं यो
वेद स पुमानसन्नेव स्यात् । अन्नमयादिकोशानामनात्मत्वस्य प्रतिपादनात्तदति-
रिक्तस्य ब्रह्मणः स्वयमनङ्गीकृतत्वाच्च । यस्तु पञ्चकोशातीतं ब्रह्मास्तीति वेद
तस्य पुंसस्तदेव ब्रह्म स्वरूपम् । ततो ब्रह्मास्तित्ववेदनादेनं विवेकिनं सन्तं विद्य-
मानं सात्मकं जानन्ति शास्त्रपारंगता इति । एवं सामान्यत आक्षेपस्यायुक्तत्व-
मुक्त्वा पुनर्विशेषतोऽप्ययुक्तत्वं प्रतिपादयितुं स आक्षेपः परीक्ष्यते । पूर्वपक्षि-
ताद्विवेचनादद्वैत्याभिमतब्रह्मणोऽसत्त्वे प्रमाणागोचरत्वं मूलमित्युक्तं भवतीति प्रती-
यते । तत्रोच्यते—

यदुक्तं ब्रह्मणः प्रमाणागोचरत्वं तत्र प्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वमनुमानप्रमाणाविष-
यत्वं च यदुच्यते तत्तथैवानुमन्यामहे । यद्यपि शब्दो जात्यादिविशेषरहितं वस्तु
विधिमुखेन प्रतिपादयितुं न शक्नोति तथाऽपि निषेधमुखेन प्रतिपादयितुं
शक्नोत्येव । अतो यदभिधीयते आगमप्रमाणागोचरं ब्रह्मेति तन्न
मृष्यामहे । यदा हि शब्दो विधिमुखेन किञ्चिद्वस्तु प्रतिपादयितुं प्रव-

तेते तदा स शब्दस्तस्य वस्तुनो जात्यादिमत्त्वं नियमेनापेक्षते नेतरथा ।
द्विविधा हि वस्तुप्रतिपादशैल्यभिप्रेयतेऽभियुक्तैः । एका विधिमुखेन निषेधमुखेन
चापरा । तत्र यद्वस्तु चक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियग्राह्यरूपशब्दाद्यन्यतमगुणवद्भवितुम-
र्हति तदयमियमिदमित्थमिति च वक्तुं शक्यते सा विधिमुखेन वस्तुप्रतिपाद-
नस्य रीतिः । यथा—अयं स्पर्शवान् वायुः । इयं गन्धवती पृथिवी । इदं
मधुरं जलम् । इत्थमाह्लादनश्चन्द्र इत्यादिः । यच्च वस्तु न तथा गुणवत्
किंतु केवलं स्वानुभवैकवेद्यमत एव च स्वसंवेद्यमिति प्रसिद्धं, न तत्पूर्वोक्तवस्तु-
वदीदृशं तादृशमिति निर्वक्तुं पार्यते । तादृशस्य वस्तुन इतरव्यावृत्त्यैव परिचयो
दातुं शक्यः । यथा—रसालायाः कीदृशं माधुर्यमिति पृष्टे किमुत्तरयेदुत्तरञ्चिता ।
न द्राक्षासदृशं न रसालफलसदृशं नापि मधुना सममितीतरमधुरवस्तुगतमाधुर्य-
प्रतिषेधद्वारेणैव तद्रसालामाधुर्यं परिचीयते । यतः स्वीयरासनानुभववेद्यं तत् ।
इयं निषेधमुखेन वस्तुप्रतिपादनस्य सरणिः । प्रसिद्धा हि लोकेऽपि वस्तुप्रति-
पादनसरणिरियम् । यथा क्वचिन्महति जनसंमर्दे पत्युः सकाशात्पारिभ्रष्टां स्वभ-
र्तारमपश्यन्तीमत एव चकितां कांचित्कुलवधूं दृष्ट्वा तदभिप्रायज्ञेन केनचित्स-
ज्जनेन प्रौढपुरुषेण कमप्येकं सदृशं युवानं तस्याः पुरत आनीय किमयं ते
पतिरित्युक्ता नेति प्रतिवदति । एवं पुनरन्यं पुनरन्यमागमय्य पृष्टे सति पूर्वव-
देव निषेधद्योतकं शिरःकम्पनं कुरुते । इत्थं क्रमेण यदा तस्या भर्तैव पुरतो
दैववशादानीतो भवति तदाऽयमिति नायमिति वा किमपि न ब्रूते, किंतु ह्रिया
मुखमवनमय्य जोषमास्ते । तेन तु तस्या जोषमासनेनायमेवास्याः पतिरिति नि-
र्णयिते विचारशीलैः । सिद्धायामेवं द्विविधायां वस्त्वभिधानसरण्यां तत्र द्विती-
यां रीतिमवलम्ब्य ब्रह्मत्वेनोपकल्पितानब्रह्मभूतानब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सर्वविशे-
षानथ नेति नेति नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादिना निषिध्य तादृशनिषेधावधि-
तया सर्वविशेषराहितमत एव सन्मात्रं ब्रह्म निरूपयन्ति उपनिषच्छब्दाः ।

नन्वेवमपि याः श्रुतयो निषेधमुखेन प्रवृत्तास्तासां शुद्धब्रह्मस्वरूपबोधकत्व-
मस्तु । यथा ‘ निर्गुणम् (चू. ७।२) ‘ निरञ्जनम् (श्वे. ६।१९)
अशब्दमस्पर्शम् (का. ३।१५) ‘ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम् ’ (मु. १।१।६)
इत्यादौ नैतासु कश्चिद्धर्मो विधिमुखेन बोध्यते । अत्र च लक्षणावृत्त्या निर्गु-
णादिशब्दो निर्विशेषं ब्रह्म बोधयति । निर्गुणादिपदवाच्यत्वस्यापि वस्तुतस्तत्रा-
भावात् । यास्तु विधिमुखेन प्रवृत्ताः ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इत्यादयः कथं

तासां शुद्धचैतन्यबोधकत्वम् । विधिमुखेन वस्त्वभिधानस्य सविशेषवस्तुतन्त्रत्वात् । नच सविशेषमेव ब्रह्माङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् ' यत्तददेश्यम् ' इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिभिर्दृश्यत्वादिसर्वविशेषनिषेधेन ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्य सूचनात् । यदि तु ब्रह्म सविशेषमिष्येत तर्हि तेन विशेषेण सद्वितीयत्वापत्त्याऽद्वितीयश्रुतिर्व्याकुप्येत । अत एव

कीदृकतदिति चेत्पृच्छेरीदृक्ता नास्ति तत्र हि ।

यदनीदृगतादृक् च तत्स्वरूपं विनिश्चिनु ॥ ६ ॥

इत्युक्तं संगच्छते । अन्यथा ब्रह्मणः सविशेषत्वे तद्विशेषपुरस्कारेणेशं तादृशमित्येवं वक्तुं शक्यतया शब्दप्रतिपाद्यता स्यादिति शुद्धब्रह्मासत्त्वशङ्कायां मूलभूतस्य प्रमाणोचरत्वस्यैवासिद्ध्या पूर्वपक्ष एवोच्छिद्येत इति चेदुच्यते—

' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (तै. ८।२) इति तैत्तिरीये पठ्यते । तत्र ' ब्रह्मविदामोति परम् ' इत्यस्मिन्पूर्ववाक्ये ब्रह्मविदित्युक्तत्वात्कीदृशं ब्रह्मेति बुभुत्सोदयात्सत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैस्तत्स्वरूपमुच्यते । तानि च पदानि समानाधिकरणानीति विशेषणविशेष्यरूपाणि । यथा नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तद्वत् । तत्र वेद्यतया विवक्षितत्वात्प्रधानं ब्रह्म विशेष्यं सत्यादिपदानि च स्वार्थविपरीतेभ्यस्तद्ब्रह्म व्यावर्तयन्ति ।

ननु विवक्षितोत्पलाद्विपरीतान्यप्युत्पलानि विद्यन्ते । रक्तमुत्पलं स्वल्पमुत्पलमीषद्गन्धमुत्पलमित्येवं दृष्टत्वात् । अतो विवक्षितोत्पलस्य तेभ्यो व्यावृत्तये नीलादिपदानि भवन्तु । इह त्वनृतं ब्रह्म ऋडं ब्रह्म परिच्छिन्नं ब्रह्मेत्येवं विपरीतानि ब्रह्माणि न सन्ति । यथाऽसावादित्य एकस्तद्वद्ब्रह्माप्येकमेव । अतो व्यावर्त्याभावात्सत्यादिविशेषणानि व्यर्थानीति चेन्न । तेषां लक्षणरूपविशेषणत्वेन व्यावर्त्यसद्भावात् । द्विविधं हि विशेषणं केवलं लक्षणरूपं च । सजातीयमात्राद्व्यावर्तकं केवलविशेषणम् । यथा नीलमुत्पलमित्यत्र नीलमिति विशेषणं सजातीयादृक्ताद्युत्पलान्तरात्प्रकृतमुत्पलं व्यावर्तयतीति नीलमिति केवलविशेषणमित्युच्यते । यच्च स्वेतरकृत्स्नव्यावर्तकं तल्लक्षणविशेषणम् । यथा—अवकाशरूपमाकाशमित्येवं लक्षणे कृते सजातीयस्याऽऽकाशान्तरस्य व्यावर्त्यस्याभावात् स्वेतराणि विजातीयानि कृत्स्नमूर्तद्रव्याणि व्यावर्त्यन्ते तद्वत् ' सत्यं

ज्ञानमन्तं ब्रह्म ' इत्येवं ब्रह्मलक्षणे कृते सजातीयस्य ब्रह्मान्तरस्य व्यावर्त्य-
स्याभावात् सत्यादिविशेषणानि स्वेतरकृत्स्नं शुद्धचैतन्यातिरिक्तं सकलं वस्तु-
जातं व्यावर्त्यन्ति । स्वं शुद्धचैतन्यं ब्रह्म, स्वेतरकृत्स्नम्—शुद्धचैतन्यातिरिक्तं
सकलं वस्तुजातं सकलं जगदिति यावत्, तच्चासत्यं जडं परिच्छिन्नं च
भवतीति तादृशसत्यजडपरिच्छिन्नस्य सकलवस्तुजातस्य व्यावर्तकत्वात्सत्यादि-
विशेषणं लक्षणविशेषणं भवति ।

अयं भावः—सत्यं ज्ञानमिति श्रुतौ सत्यादिपदद्वयं न सत्यत्वादिविशिष्टार्थ-
बोधकम्, किंत्वसत्यजडार्थप्रतिपादकम् । निषेधमुखेन वस्तुप्रतिपिपादायिषायां
नेति पदमागमयितव्यम् । तथा च ब्रह्म असत्यं न, जडं न, अन्तः परिच्छेद-
स्त्रिविधः । तद्वत्परिच्छिन्नं च नेति वाक्यार्थे निष्पन्ने सत्यादिपदैरसत्यजडप-
रिच्छिन्नेभ्यो ब्रह्म व्यावर्तितं भवतीति सत्यं ज्ञानमित्यादयोऽपि श्रुतयः शुद्ध-
ब्रह्मपरा एव नतु सगुणब्रह्मप्रतिपादिकाः । एतदाशयेनैव शिवमहिम्नस्तोत्रे
पुष्पदन्ताभिधानगन्धर्वराजेनोक्तम्—‘ अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुति-
रपि ’ इति । अत्र कंचिद्विशेषमनुपादाय सामान्यत एव श्रुतिशब्द उपात्त
इति बोध्यम् ।

नन्वेवं सत्यादिपदानामतद्व्यावृत्तिपरत्वाद्ब्रह्मशब्दार्थस्योत्पत्तादिशब्दार्थव-
लोके प्रसिद्धिविरहाद्वाक्यं शून्यपरं प्रसज्येत—

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ।

एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गन्धनुर्धरः ॥ ६ ॥

इति वाक्यवदिति चेत् । अत्राऽऽहुराचार्यचरणाः शारिरिकभाष्ये—

‘ अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्ति । ब्रह्मशब्दस्य
हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । बृहतेर्धातोर्र्थानुगमात् ’
इति । अस्यायमर्थः—श्रुतौ ब्रह्मपदस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति
ज्ञायते । प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थः ‘ बृह बृहि वृद्धौ ’
इति पाणिनिस्मृतेर्वृद्धिरूपः । वृद्धिश्चात्र निरतिशया विवक्षिता । संकोचकयोः
प्रकरणोपपदयोरभावात् । श्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च । यदा त्वोपेक्षिकवृ-
द्धियुक्तं वस्तु प्रकृतं भवेदुपपदं वा किंचित्प्रयुज्येत तदा संकोचो भवेत् । नत्वेत-
दुभयमप्यत्रास्ति । निरतिशया वृद्धिर्नाम निरवधिकमहत्त्वरूपा । निरवधिकम-
हत्त्वं चान्तवत्त्वादिदोषसत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न संभवति । लोके गुण-

हीनदोषवतोरल्पत्वप्रसिद्धेः । एवं च परिच्छेदराहित्यं नित्यत्वमविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धत्वं जाड्यराहित्यं बुद्धत्वं बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभावो मुक्तत्वमित्युक्तं भवतीति ब्रह्मशब्देन तत्तदुणदोषाभावाश्रयतया निर्विशेषमेव ब्रह्म सिध्यति ।

नचाभावेन ब्रह्मणः सविशेषत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अभावस्य विशेषत्वेऽङ्गीकृते त्वभावस्य भावत्वापत्तौ स्वरूपहानिरेव स्यात् । अत एव श्रीमद्व्यासचरणैर्योगसूत्रभाष्ये (पा. १ सू. ९) ' अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्युत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यतेन तु पुरुषान्वयी धर्मः ' इत्युक्तम् ।

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (छा. ६।२।१) इति श्रुतिः परब्रह्मणः सद्रूपत्वं स्पष्टमेवाभिधत्ते । सच्छब्दश्चासूधातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नत्वादस्तित्वप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यास्तित्वेन ब्रह्मणः सविशेषत्वापत्तिरवर्जनीयेति चेन्न । अस्तित्वस्य विशेषत्वं सर्वथा वक्तुमशक्यम् । अस्तित्वं हि या सामान्यस्य पराकाष्ठा तादृशसर्वसामान्यस्वरूपभूतम् । तस्य विशेषत्वे गृह्यमाणे यत्सामान्यनिरूपितं विशेषत्वं तस्यैव निरुक्तमास्तित्वरूपत्वमङ्गीक्रियतेऽस्माभिः । अस्तित्वशब्दस्य सर्वसामान्यभूतवस्तुवाचकत्वादिति ध्येयम् ।

निर्विशेषशुद्धब्रह्माङ्गीकारादेव ' यतो वाचो निर्वर्तन्ते ' (तै. २।४) इति श्रुतौ प्रतिपादितं ब्रह्मणो वागविषयत्वं संगच्छते । अन्यथा ब्रह्मणः सगुणत्वेन वाग्विषयत्वात्तदसंगतिरेव स्यात् । एवं च निषेधमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य सत्यं ज्ञानमित्यादयः सर्वा अपि श्रुतयो निर्विशेषशुद्धब्रह्मनिरूपिका भवन्तीति शुद्धे ब्रह्मणि शब्दः प्रमाणं भवत्येव । अत एवोक्तं वाजसनेयिश्रुतौ—' तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ' इति औपनिषदमित्यत्र ' सर्वं वाक्यं सावधारणमसति बाधके ' इति न्यायेनोपनिषत्त्वेवाधिगत इति विगृह्णन्ति । तथाऽन्यत्रापि—' नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ' इति । शारीरभाष्येऽपि ' शास्त्रयोर्नित्वात् ' (ब्र. सू. १।१।३) इत्यस्य द्वितीयवर्णके शास्त्रं योनिर्ज्ञप्तिकारणं यस्य ब्रह्मण इत्यर्थो वर्णितः । यदि शुद्धं ब्रह्म सर्वथा प्रमाणाजन्यज्ञानाविषयं तर्हि कथं शब्दप्रमाणैकगम्यसं ब्रह्मणोऽभिधत्तयः श्रुतिस्मृतयः संगच्छेरन् । सत्येवमनादिदुर्वासनागृहीतद्वैतदुरभिमानपिशाचाधिष्ठितकंधरादपरिसमाप्तनष्टचर्यात्त्वतोऽन्यः क इव स्वकपोलकल्पितं प्रमाणाविषयत्वमभिप्रेत्य शुद्धस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वमाशङ्केत ।

नन्वेवं भवतु शुद्धस्य ब्रह्मणः प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वं भवतु च तावता तस्या-
स्तित्वं सिद्धम् । कथं तस्य स्वप्रकाशत्वं वक्तुं शक्यम् । नहि घटपटादयः पदार्थाः प्र-
त्यक्षसिद्धा इति तेषां स्वप्रकाशत्वं केनाप्यङ्गीक्रियते । उच्यते । घटादयः पदार्था
जडत्वाच्च स्वप्रकाशः किंतु परप्रकाश्या एव । ब्रह्म तु न तथा जडं, किंतु
ज्ञानस्वरूपम् । सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः । ज्ञानं च स्वप्रकाशमित्यनुभवसाक्षिक-
मिति सूर्यवत्स्वप्रकाशं ब्रह्मेति युज्यते वक्तुम् ।

ननु ज्ञानस्वरूपत्वेऽङ्गीकृतेऽपि यदि ज्ञानं स्वप्रकाशं स्यात्तर्हि ब्रह्मणो
ज्योतिर्वत्स्वप्रकाशत्वं युज्येत नान्यथा । ज्ञानं तु न स्वप्रकाशं किंतु प्रमाणा-
न्तरगम्यमेवेत्यभिप्रेयतेऽभियुक्तैः । अङ्गीकृतं ज्ञानस्यानुव्यवसायाख्यज्ञानान्त-
स्सम्यत्वं नैयायिकैरिति चेत् ।

नैतद्युक्तम्—ज्ञानस्यानुव्यवसायगम्यत्वेऽनुव्यवसायस्यापि ज्ञानत्वाविशे-
षात्तस्यानुव्यवसायान्तरगम्यत्वं तस्याप्यनुव्यवसायान्तरगम्यत्वमित्यनवस्था प्रस-
ज्येत । साऽसावनवस्था मा प्रसाङ्गशीदिति ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं त्वयाऽपि
वाच्यमेव । तदेवं प्रमाणजन्यज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वेऽवश्यमङ्गीकर्तव्ये सति किमु
वक्तव्यं ब्रह्मस्वरूपभूतं ज्ञानं स्वप्रकाशमिति । आम्नातं च ब्रह्मणः स्वप्रकाश-
त्वम् ‘ तमेव भान्तम् ’ (मु. २।२।१०) इति श्रुतौ ।

एवं च यथा प्रत्यक्षसिद्धः सूर्यः स्वमण्डलप्रकाशनाय मण्डलव्यतिरिक्तं
बाह्यं कारणं प्रदीपादि नापेक्षते तथा प्रमाणसिद्धं शुद्धं ब्रह्मापि ज्ञानस्वरूपत्वा-
त्स्वात्मावबोधाय स्वात्मातिरिक्तं नान्यत्साधनमपेक्षत इत्येवंरूपं ब्रह्मणः स्वप्र-
काशत्वम् । एतदनुसंधायैवाद्वैतासिद्धिकारैरुक्तम्—‘ स्वप्रकाशत्वं हि स्वापरो-
क्षत्वे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वम् ’ (अ. सि. पृ. २८०) इति । अत्र स्वस्मादति-
रिक्तानपेक्षाकथनेन स्वप्रकाशत्वे स्वापेक्षाऽपेक्षितैवति स्पष्टमेवाभिहितम् । शश-
विषाणस्थले तु स्वमेव नास्तीति कुतस्तस्य स्वातिरिक्तानपेक्षत्वमिति त्वमेव
विचाराय । एतेन ‘ ब्रह्मणि कीदृशं स्वप्रकाशत्वम्, इतरप्रमाणागम्यत्वं चेत्,
इत्यादि निर्गलप्रलपनं द्वैतवादिभूतावसंसर्गीवलसितमिति गर्भस्त्रावेणैवोच्छिन्नम् ।

नच ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वे धर्माधर्मयोरिव परोक्षबोधः शङ्कनीयः । दृष्टा-
न्तस्यात्र विषमत्वात् । अपरोक्षस्वभावं हि ब्रह्म । ‘ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ’
इति श्रुतेः । धर्माधर्मौ तु परोक्षस्वभावाविति वैषम्यम् ।

किंच निर्विशेषत्वात्प्रमाणाविषयत्वमङ्गीकृत्य शुद्धब्रह्मणि प्रामाण्यं संदि-
ह्यतः पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः—प्रमाणानां प्रमाणान्तरविषयत्वमभिप्रेयते न वा ।

यदि ब्रूषे प्रमाणानां प्रमाणान्तरविषयत्वमभ्युपगम्यते तदा तेषामपि प्रमाणान्तराणां प्रमाणान्तरविषयत्वं वाच्यमित्यनवस्थाप्रसङ्गः । तत्परिजिहीर्षया न प्रमाणानां प्रमाणान्तरविषयत्वमिति चेद्वक्षि तदा प्रमाणान्तरविषयत्वात्प्रमाणानामप्रमाणत्वं स्यात् । तथा च सर्वव्यवहारोच्छेदः प्रसज्येत । अथ यदि न प्रमाणानामप्रमाणत्वं किंतु प्रमाणसिद्धत्वमेव । न तदर्थं प्रमाणान्तरापेक्षा । किंतु प्रदीपस्य स्वप्रकाशत्वमिव प्रमाणानां स्वयंप्रमाणत्वमेवेति चेद्ब्रूयास्तर्हि प्रमाणान्यपि यतः प्रमाणत्वं प्राप्तानि तादृशस्य सर्वप्रमाणोपजीव्यस्य शुद्धचिद्रूपस्य ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशत्वं कुतो नाभ्युपगम्यते । एतेन यदुक्तम्—‘ ब्रह्म स्वप्रकाशं शशविषाणं तु न तथेति स्वत एव सिद्धं ब्रह्मेत्यद्वैतसिद्धावुक्तं तन्नास्मन्मनःसमाधानायालम् ’ इति तदेव नास्मन्मनःसमाधानायालम् । यतः स्वयंप्रमाणत्वेन प्रमाणानां स्वतःसिद्धत्ववत्स्वयंप्रकाशत्वेन ब्रह्मणः स्वत एव सिद्धत्वात् ।

ननु किमर्थमिदं निर्विशेषं निर्गुणं ब्रह्मण्यते । माऽस्वेतादृशं ब्रह्म किंतु द्वैतवाद्यभिमतब्रह्मवत्सविशेषे सगुणं चैवास्तु । तेनैव जगदुत्पत्तिस्थितिलयानां सिद्धत्वात् । सत्यं ज्ञानमित्यादयः श्रुतयोऽप्याञ्जस्येन तत्प्रतिपादयितुं शक्नुवन्तीति न तदस्तित्वे शङ्कनपङ्कलेशोऽपीति चेन्न—

ब्रह्मस्वरूपं हि श्रुत्येकसमधिगम्यं यथाश्रुत्येवाङ्गीकर्तव्यम् । श्रुतिषु च क्वचित्संविशेषं ब्रह्म वर्ण्यते । यथा—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै. ३।१।१) यः सर्वज्ञः सर्ववित् (मु. १।१।९) विज्ञातारमरे केन विजानीयात् (बृ. २।४।१४) अत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वं तदुपयुक्ताः सर्वज्ञत्वादयो विशेषा आभिहिताः । क्वचित्तु निर्विशेषम् । यथा—अस्थूलमनणु, यत्तदद्वेष्यमग्राह्यम्, (मु. १।१।६) तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् (ब्र. वि. ८।९) । अत्र स्थूलत्वादिविशेषाणां निषेधः प्रतिपादितः । तथा क्वचित्सगुणं ब्रह्मोपदिश्यते । यथा—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २।१) सत्यकामः सत्यसंकल्पः (छा. ८।७।१) विज्ञानमानन्दं ब्रह्म. (बृ. ३।९।२८) । अत्र सत्यानन्दादयो गुणा अभिहिताः । क्वचित्तु निर्गुणं ब्रह्म श्रूयते । यथा—साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् (काठक. १।३।१५) । निर्गुणम् (बृ. ७।१) । अत्र ब्रह्मणि सामान्यतो विशेषतश्च गुणनिषेधः प्रतिपाद्यते । द्विविधश्रुतिनिर्वाहाय ब्रह्मापि द्विविधमिष्यताम् । ननु द्विविधे ब्रह्मणीष्यमाणे द्वैतहानिः ‘ एकमेवाद्वितीयम् (छा. ० ६ । २ ।

१) इत्यद्वितीयश्रुतिविरोधश्च स्यादिति चेन्न । यद्युभयोर्ब्रह्मणोः सत्यत्वं स्वीक्रियेत तदा स दोषः प्रसज्येत । उभयोः सत्यत्वं तु वक्तुमशक्यमेव । निर्विशेषसविशेषयोस्तज्जिस्तिमिरवद्विरुद्धस्वभावत्वात् । अतोऽन्यतरस्य सत्यत्वमपरस्य च सोपाधिकत्वान्मिथ्यात्वमवश्यमेष्टव्यम् । तत्र सविशेषस्य सत्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तेन विशेषेण तस्य सद्वितीयत्वापत्त्याऽद्वैतहानिरद्वितीयश्रुतिविरोधश्च पुनस्तदवस्थ एव स्यात् ।

किंच यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै० ३ । १ । १) जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १ । १ । २) इत्यादिभिर्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वमभिहितम् । अनपलपनीयं तवाप्येतत् । तद्यस्याऽऽञ्जस्येनोपपद्येत तस्यैव ब्रह्मणः सत्यत्वं निर्धार्यं भवति । एवं हि लोके नियमो दृश्यते ययोः सामान्यविशेषभावस्तयोरेव कार्यकारणभावः । तत्र कारणं सामान्यं कार्यं विशेषः । सामान्यत्वं च कार्यगतयावद्विशेषरहितत्वम् । यथा मृत्तिका कारणं घटशरावादिकं तु तत्कार्यम् । तत्र कारणावस्थायां मृदि घटशरावादि कार्यगतस्य कस्यापि विशेषस्यादर्शनान्मृत्कारणमित्युच्यते । घटशरावादिकं तु तज्जन्यत्वात् कार्यं भवति । यदि तु मृदि कश्चिदपि विशेषः स्यात्तर्हि न सा कारणं भवितुमर्हेत् । नहि घटः शरावं प्रति शरावो वा घटं प्रति कारणत्वेन दृश्यते लोके । उभयोः सविशेषत्वात् । एवं च कारणेन सामान्येनैव भाव्यं न विशेषेणेति नियमः सिध्यति । श्रुतौ च ब्रह्मणः कारणत्वं स्पष्टमेवाभिहितम् । तत्र यदि सगुणमेव ब्रह्म सत्यत्वेनाङ्गीक्रियेत चेच्छ्रुतौ वर्ण्यमानं जगत्कारणत्वं न संगच्छेत । तस्य सविशेषत्वात् । एवं च सविशेषस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न संभवतीति न तत्सत्यम् । किंतु सर्वविशेषरहितस्यैव तत्संभवतीति निर्विशेषमेव ब्रह्म सर्वजगत्कारणं तदेव च सत्यम् । श्रुतावपि ' वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' (छा० ६ । ४ । १) इति दृष्टान्तेन निर्विशेषस्यैव सत्यत्वं प्रदर्शितम् ।

यद्यप्येतत् ' यतो वा इमानि भूतानि ' इति तदस्थलक्षणं सोपाधिकस्य सविशेषस्य ब्रह्मणस्तथाऽपि तत्प्रकृतिभूतस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो बोधकं भवत्येव । यथा मिथ्याभूतेन प्रतिबिम्बदर्शनेन सत्यस्य बिम्बस्यावबोधो भवति तद्वत् । एवं च धर्मधर्मिभावो जगत्कारणत्वं तादृशकारणत्वोपयोगिनो गुणाः सर्वज्ञत्वाद्यश्वेत्येतत्सर्वं कल्पितमेवेत्यद्वैतिनां सिद्धान्तः । कल्पितस्य च मिथ्यात्वान्ना-

द्वेतहानिर्नापि श्रुतिविरोधः । एतेन गुणमणिगणविभूषितस्य ब्रह्मणो मिथ्या-
त्वकल्पनमप्यसमञ्जसमिति वचनमेवासमञ्जसम् । श्रुत्यैव तस्य मिथ्यात्वप्रति-
पादनादिति बोध्यम् ।

आगमप्रतिपाद्यत्वं चेदं व्यवहारदशायामेव । आगमस्य प्रामाण्यमपि व्यव-
हारदशायामेवोपयुज्यते । मोक्षावस्थायां तस्याप्रामाण्येऽपि न क्षतिः । तद्व-
स्थायां तदप्रामाण्यस्य 'यत्र वेदा अवेदाः' (बृ० ४ । ३ । २२) इति
श्रुत्यैव प्रतिपादनात् । एवं च मोक्षद्वारपर्यन्तमेवाऽऽगमस्य प्रामाण्यम् । प्रमाण-
शेरोमणेर्वेदस्येयं स्थितिस्तत्र का वार्ताऽन्येषां प्रमाणानाम् । सर्वेषां प्रमाणानां
प्रमाणत्वं मोक्षद्वारपर्यन्तमेव । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ ७ ॥ इति ।

आ आत्मनिश्चयादिति च्छेदः । आत्मनिश्चयपर्यन्तमेव प्रामाण्यं न
तदुत्तरमित्यर्थः । एवं चाद्वैतिभिर्वेदप्रामाण्यमङ्गीकृतमेव । तच्च व्यावहारिकं न पार-
मार्थिकमित्यन्यदेतत् । एतेन 'सत्यतयाऽङ्गीकृतं निर्गुणं ब्रह्म बोधयितुं न प्रभ-
वन्ति वेदाः । यच्च बोधयितुं प्रभवन्ति तादृशं वियदादि निखिलं जगदनृतमे-
वेति तादृशानृतवस्तुप्रबोधका वेदाः कथं प्रमाणपदवीमर्ह्युः । अतः परस्य
ब्रह्मणः सत्यत्वं महनयस्याऽऽन्नायस्य प्रामाण्यं च न सिध्यति' इति यदु-
च्यते तदेव न सिध्यति ।

नन्वेवं भवतु शुद्धचैतन्यस्याऽऽगमप्रतिपाद्यत्वं स्वप्रकाशत्वं सत्यत्वमागमानां
प्रमाणत्वं च । अस्तु च तदतिरिक्तस्य वियदादिनिखिलपदार्थजातस्यानृतत्वम् ।
केतु 'शुद्धं हि ब्रह्म न दृश्यम्' (अ. सि. पृ. २३९) इत्यद्वैतसिद्धिकारैरु-
क्तस्य ग्रन्थस्य का गतिः । अनेन हि ग्रन्थेन शुद्धस्य ब्रह्मणो यावत्प्रमाणावि-
षयताऽभिधित्सितेति चेन्न । अयं हि ग्रन्थो दृश्यत्वनिरुक्तिप्रकरणे पठितः ।
यदि च सर्वप्रमाणाविषयताऽभीष्टा स्यात्तदा प्रमाणविषयतानिरुक्तिप्रकरणेऽस्य
ग्रन्थस्य विनिवेशः सर्वथाऽसंगतः स्यात् । अतः किञ्चित्प्रमाणाविषयताऽभीष्टे-
येव तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं कल्प्यम् । तथा सति आगमप्रमाणविषयत्वांशेन
दृश्यत्वनिरुक्तिप्रकरणे पाठोऽपि युज्यते । आगमातिरिक्तप्रमाणाविषयत्वांशेन न
दृश्यमिति प्रमाणविषयतानिषेधोऽपि संगच्छते । अत एवाग्रे (२६८ पृष्ठे)
अद्वैतसिद्धिकारैरेवोक्तम्—'शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम्' इति । तादृश-

वृत्तिविषयत्वं ' न दृश्यम् ' इत्यनेन निषिध्यते । शब्दाज्जन्यवृत्तिश्च प्रत्यक्षानु-
मानप्रमाणजन्या वृत्तिः । एवं च तादृशवृत्तिजन्यविषयताभिप्रेक्ष्यारेण शब्दे-
ब्रह्मणि शब्दजन्यवृत्तिविषयताऽनुमोदिता भवति ।

ननु यदि शुद्धस्य ब्रह्मणो वृत्तिविषयताऽङ्गीक्रियते तर्हि तस्योपहितत्वा-
न्मिथ्यात्वं प्रसज्यते । तदुक्तमद्वैतसिद्धावेव—' किंतूपहितमेव । (दृश्यमिति शेषः) ।
तच्च मिथ्यैव । नहि वृत्तिदशायामनुपहितं भवति ' इति । तच्च मिथ्येत्यनेन
वृत्त्युपहितस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । नहि वृत्तिदशायामित्याद्युत्तरग्रन्थेन च दृश्यस्य
ब्रह्मणो वृत्त्युपहितत्वमुपपाद्यते इति चेन्न । नहीत्यादिफाक्तिका न वृत्त्युपहितत्वोपपा-
दनपरा किंतु वृत्तिदशायामनुपहितं नहि भवति, अपि तु भवत्येवेत्येवंरीत्या व्याख्या-
नेन वृत्तिदशायामप्यनुपहितत्वप्रतिपादनपरा । कथं वृत्तिदशायामनुपहितत्वं संभव-
नीयं तत्रोपहितत्वावश्यंभावादिति चेत्—वृत्तिरूपोपाधेः परिच्छिन्नत्वेन तदपेक्षया
महतो ब्रह्मणः सर्वावच्छेदेनोपहितत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति गृहाण । यद्यपि
लघुनाऽप्युपाधिना स्वापेक्षया महानपि परिच्छिद्यते इत्येवं लोक उपाधेः ताम-
र्थातिशयोऽवलोक्यते । यथा लघुरप्यादर्शो महान्तमपि प्रासादं परिच्छिद्य
सर्वात्मना स्वस्मिन् प्रदर्शयति तथाऽप्युपाधेयस्य परिच्छिन्नत्व एव तथा
भवितुमर्हति नोपाधेयस्यापरिच्छिन्नत्वे । यथा घटेनोपाधिना जलेनोपाधिना
वा व्यापक आकाशः परिच्छिद्य न सर्वांशेन स्वस्मिन् प्रदर्शयते किंतु किंचि-
त्पदेशावच्छेदेनैव स्वस्मिन् प्रदर्शयते । अनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेरपरिच्छिन्नं ब्रह्म न
परिच्छिन्नेनोपाधिना सर्वावच्छेदेनोपहितं भवितुमर्हमिति वृत्तिदशायामप्यनुपहि-
तमेव । तथा च न तस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गः । सर्वात्मनोपहितस्यैव मिथ्यात्वात् ।

किंच प्रमाणानि न स्वविषयत्वेन परं ब्रह्म बोधयन्ति । तदुक्तम्—' यस्मिन्-
ब्रह्मणि सर्वशक्तिमिलये मानानि नो मानिनां निष्ठाया प्रभवन्ति ' (वि. पु.
६।८।५७) इति । मानिनां प्रामाणिकानां मानानि प्रमाणानि निष्ठायै परि-
च्छेदाय न प्रभवन्ति समर्थानि न भवन्तीति तदर्थः । किंतु यदवलम्ब्य वय-
मस्ति त्वमलप्समहि तादृशं निखिलजगन्मूलकारणभूतं किंचित्स्यादित्येवं दूरत
एव स्थित्वा सूचयन्ति ।

यथा रूपवद्वस्तुप्रकाशने समर्थः प्रदीपो रूपवन्तमप्यन्धकारं स्वयं दूरत
एव स्थित्वा सूचयति तद्वत् । तादृशं मूलकारणं यदि स्वयंप्रकाशत्वेन तिष्ठति

न स्याच्चेत्कथमिव सर्वजगत्प्रकाशं कर्तुं शक्नुयात् । अतः स्वप्रकाशत्वेन स्वत एव सिद्धं ब्रह्मेत्यवश्यमङ्गोक्तकर्तुमापतति । अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येतेति नेत्रे उन्मल्य निपुणं निर्भालय । एतदाशयेनैवाद्वैतसिद्धिकारैरुक्तम्—‘ स्वत एव तस्य प्रकाशत्वेन सिद्धत्वात् ’ (अ. सि. पृ. २४२) इति । नहि शशविषाणं तथेति आपामरं केनापि वक्तुं शक्यम् । तस्य निरुपाख्यत्वेन तुच्छत्वात् । एवं च निर्गुणस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन स्वतःसिद्धत्वेन प्रमाणजन्यवृत्तिविषयत्वाभावाच्च कथमपि मिथ्यात्वं शङ्किन्तुमपि शक्यम्, किंतु प्रमाणसिद्धास्तित्वात्परमार्थसत्यत्वं चिद्रूपत्वाच्च स्वप्रकाशत्वम् । शशविषाणस्य तु प्रमाणसिद्धास्तित्वाभावान्निःस्वरूपत्वेन तुच्छत्वाच्च मिथ्यात्वमेव । नहि शशविषाणस्यास्तित्वा केनापि प्रमाणेन साधयितुं शक्या । तस्य तुच्छस्वरूपत्वात् । इति महदेव वैलक्षण्यमिति सर्वथा विरवद्यं रमणीयं च खलु परं ब्रह्मेति सर्वं समञ्जसम् । एवं सति यदि कश्चिदपरमार्थबुद्धिस्तयोरैवलक्षण्यं ब्रूयाच्चेत्पुच्छविषाणसहितात्पुच्छविषाणरहिते तस्मिन् किं वैलक्षण्यं वक्तव्यमिति त्वमेव ब्रूहीत्यास्तां तावत् ।

प्रकृतमनुसरांमः । नन्विमा एव दशोपनिषद् आनन्दगिरिटीकानन्दितशांकरभाष्यभूषिताः सुपरिशुद्धाश्चाऽऽनन्दाश्रममुद्रणालय एव मुद्रिताः सन्तीति किमर्थमयं पुनर्मूलमात्रस्य च मुद्रणे प्रयास इति चेद्ब्रूमः । सटीकसभाष्यास्ता विस्तृतत्वादतिमहत्यः । यथैव च ता अतिमहत्यस्तथा तासां मूल्यमप्यतिमहत्पञ्चविंशतिरजतमुद्रापरिमितं भवति । अतो न ताः सर्वेषां सौलभ्येन प्राप्या भवन्ति । किंचाधीषिषूणां टीकाभाष्यादिकं नात्युपयुक्तं भवति । एतदनुसंधाय सर्वेषां सौलभ्येन प्राप्त्यर्थं हस्तधारणे भारभूतत्वपरिहारार्थं केवलसंहिताया पिपठिषूणां च सौकर्यार्थं मूलमात्रस्वरूपेण पुनरिमा मुद्रिताः ।

अत्रेदं बोध्यम्—‘ दशोपनिषदः ’ इत्ययं शब्दः समस्तो वाऽसमस्तो वा । यद्यसमस्तः, न तत्र किंचिद्वक्तव्यम् । यदि समस्तस्तर्हि केन सूत्रेण समास इति वक्तव्यम् । विशेषणं विशेष्येणेति चेत्—‘ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ’ (पा.सू. २।१।५०) संज्ञायामेव दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समस्येते इति नियमात्समासो दुर्लभः । अत एव पञ्च ब्राह्मणाः इत्यत्र न समास इति कौमुद्यामुक्तम् । तथा च प्रस्तावनाशीर्षके ‘ दशोपनिषदाम् ’ इति प्रतिपृष्ठं शिरोभागे च ‘ दशो-

पनिषत्सु ' इति च समस्तं कथं प्रयुक्तम् । दशानामुपनिषदाम्, दशसूपनिषत्सु ' इत्येवासमस्तं प्रयोक्तुं युक्तम् । तादृशसमासस्यासाधुत्वादिति चेद्भ्रान्तोऽसि । सप्तर्षिशब्दवद्दशोपनिषदित्यस्य संज्ञाशब्दत्वात् । यथा सप्तर्षयः इत्युक्ते तत्र सप्तर्षिशब्दान्न ये केचन सप्तसंख्याका ऋषयः प्रतीयन्ते किंतु नियमेन कश्यपादयः प्रसिद्धा एवेति तेषु संज्ञाभूतोऽयं सप्तर्षिशब्दोऽतस्तत्र समासो युज्यते । एवं दशोपनिषद् इति प्रयुक्ते तत्र दशोपनिषच्छब्दान्न याः काश्चन दशसंख्याका उपनिषदः प्रतीता भवन्ति किंतु ईशावास्यादय एव दश प्रतीयन्त इति तासु संज्ञाशब्दत्वेन विनियुक्तोऽयमभियुक्तैः । अतस्तत्र समासे तादृशशब्दप्रयोगे च न काऽप्यनुपपत्तिः । एतादृशकल्पनायां प्रमाणं तु वैयाकरणकेसरिरङ्गोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषणसारे प्रयुक्तः ' दशलकाराणाम् ' इति प्रयोग एव । नहि तस्य संज्ञाशब्दत्वं विना तादृशः प्रयोग उपपद्यते । व्याख्यातं च टीकाकारैः—लडादिदशलकाराणां संज्ञाभूतोऽयमिति भाव इति । तादृशप्रयोगादशोपनिषच्छब्दस्यापि संज्ञाशब्दत्वं कल्प्यत इति सर्वं शुद्धं कृत्वा शुद्धे श्रीसच्चिदानन्दब्रह्मणि समर्पयत्यमुं लेखम्—

शके. १८१९ }
ज्येष्ठ वद्य २ }
शुक्रवारे.

मारुलकरोपाख्यः शंकरशास्त्री—भारद्वाजः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ *दशोपनिषदः ।

(मूलमात्रम्) । अथेशावास्याोपनिषत् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
हरिः ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवं त्वप्ति
नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम
ते लोका अन्येन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति
ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो
नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठन्-
स्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति
तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बा-
ह्यतः ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मिन्स-
र्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्ना-
विरश्च शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथाव-
श्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥ अन्धं तमः
प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य

* तदुक्तम्—ईशकेन कठप्रश्नमुण्डभाण्डूक्यतित्तिरि ।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥ इति ।

४ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥ अन्यदेवाऽऽहुर्विद्ययाऽन्यदा-
 हुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥
 विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं
 तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति
 येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां
 रताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।
 इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥ संभूतिं
 च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा
 संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्या-
 पिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥
 पूषन्नेर्केष यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मिन्समूह । तेजो यत्ते
 रूपं कल्पाणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽह-
 मस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
 ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥
 अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
 युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥
 इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमदः ० शिष्यते । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।
 इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा । इतीशावास्योपनिषत् ॥

===

अथ केनोपनिषत् ।

सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।
 तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः ॥ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो

बलमिन्द्रियाणि च सर्पाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं
मेऽस्तु तदात्मानि निरते य उंपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ केनेषितं
पतति प्रेषित मनः केन प्राणः प्रथमः प्रति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति
॥ १ ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ
प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः । अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लो-
कादमृता भवन्ति ॥ २ ॥ न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्ग-
च्छति नो मनो न विद्मो न विजानामो यथैतदनुशिष्याद-
न्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये
नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वाग्भ्यु-
यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥
यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन
चक्षूश्चक्षि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते
॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन
न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ
ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु भीमाऽस्यमेव ते

मन्ये विदितम् ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति
 वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥
 यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं
 विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥ प्रतिबोधविदितं
 मतममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया
 विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहवे-
 दीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लो-
 कादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
 अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं
 महिमेति ॥ १ ॥ तद्वैष्णं विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव
 तन्न व्यजानत किमिदं यक्षामिति ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवञ्जा-
 तवेद एतद्विजानीहि किमेतयक्षामिति तथेति ॥ ३ ॥ तद-
 ष्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहम स्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा
 अहमस्मीति ॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वायि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं
 दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्वहेति
 तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निवृवते
 नैतदशकं विज्ञातुं यदेतयक्षामिति ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुव-
 न्वायवेतद्विजानीहि किमेतयक्षामिति तथेति ॥ ७ ॥ तदभ्य-
 द्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा
 अहमस्मीति ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वायि किं वीर्यमित्यपीदं
 सर्वमा ददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं
 निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकाऽऽ-

दातुं स तत एव निववृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥
अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तद-
भ्यब्रुवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाज-
गाम बहुशोभमानामुमा ५ हैमवतीं ता ५ होवाच किमेतद्यक्षमिति
॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव
विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवा-
न्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो
विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवा-
न्स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥
तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्मयीमिषदा ३
इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन
चैतदुपरमरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ५ ॥ तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमि-
त्सुपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवा-
ञ्छन्ति ॥ ६ ॥ उपनिषदं भो बृहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मी वाच
त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा
वेदाः सर्वाङ्गानि(णि) सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदा-
पहत्य पाप्मानम[न]न्ते स्वर्गो लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतिति-
ष्ठति ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

सह नाववतु । सह० वहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।
आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि
च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म
निराकरोदनिराकरणमस्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मानि निरते य

दशोपनिषत्सु-

उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु । ॐ शान्तिः ० ।

इति केनोपनिषत् । इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥

===

अथ काठकोपनिषत् ।

—

सह नाविति शान्तिः । ॐ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ त२ ह कुमार२
सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥
पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम ते
लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥ स होवाच पितरं तत
कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं त२ होवाच मृत्यत्वे त्वा
ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
कि२स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽय करिष्यति ॥ ५ ॥
अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथाऽपरे । सस्यमिव मर्त्यः पच्यते
सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्रा-
ह्मणो गृहान् । तस्यैता२ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥
आशाप्रतीक्षे संगत२ सूनृतां चेष्टापूर्ये पुत्रपशू२श्च सर्वान् । एतद्-
वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥
तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्म३तिथिर्नमस्यः । नम-
स्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्राति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥
शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत्प्रतीत एतन्नयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥
यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुख२
रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां दद्यादशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥
स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥
 स त्वमग्निः स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्धधानाय मत्स्यम् ।
 स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥
 प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
 अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥
 लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । स
 चापि तत्प्रत्यवदयथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽऽह तुष्टः ॥१५॥
 तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाय ददामि भूयः । तवैव
 नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्गां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सार्धं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं
 देवमीड्यं विदित्वा निचारयेमांश्च शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाश्चिनुते नाचिकेतम् ।
 स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोय शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥
 एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एत-
 मग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व
 ॥ १९ ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति
 चैके । एतद्वियामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥
 देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं
 वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥
 देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
 वक्ता चास्य त्वाद्गन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य
 कश्चित् ॥ २२ ॥ शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हास्ति-
 हिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो
 यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं

चिरजीविकां च । महाभूमौ नचिकेतरत्वमेधि कामानां त्वा
कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
सर्वाङ्कामाः शृणुतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूया
न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ २५ ॥ श्रोभावा मर्त्यस्य यद-
न्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव
तवैव बाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेन्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यासि
त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥ अजीर्यताममृतानामु-
पेत्य जीर्यन्मर्त्यः कथःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरातिप्रमो-
दानातिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥ यस्मिन्निदं विचिकि-
त्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये महाति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो
गृढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकता वृणीते ॥ २९ ॥ इति काठ-
कोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाय उ प्रेयो वृणीते
॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनाक्ति धीरः । श्रेयो
हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥
स त्वं प्रियाः प्ररूपाःश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ।
नैताः सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः
॥ ३ ॥ दूरमेते विपरीते विषृची अविद्या या च वियेति ज्ञाता ।
दियाभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त
॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्य-
मानाः । दम्ब्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धनैव नीयमाना

यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥ न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमायन्तं
 वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः
 पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
 शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य
 लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण
 प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र
 नारत्यणीयान्द्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मतिरा-
 पनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट । यां त्वमापः सत्यधृतिर्व-
 तासि तादृङ्मनो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥ जानाम्यहं शेव-
 धिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्स्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया ना
 (न)चिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥
 कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
 स्तोममद्दुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्य-
 स्नाक्षीः ॥ ११ ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुरा-
 णम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति
 ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
 स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये
 ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यासि तद्वद ॥ १४ ॥ सर्वे वेदा
 यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं
 चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतद्ध्येवाक्षरं
 ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य
 तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं
 ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥ न जायते म्रियते वा विप-

६प्रोपनिषद्-

नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं
पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥ हन्ता चेन्मन्यते
हन्तुः हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं
हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य
जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्र-
सादान्माहिमानमात्मनः ॥ २० ॥ आसीनो दूरं व्रजति शयानो
याति सर्वतः कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥
अशरीरः शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं
मत्वा धीरौ न शोचति ॥ २२ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् ॥ २३ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्ना-
शान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमाप्नु-
यात् ॥ २४ ॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥ इति काठ-
कोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीया बह्वी समाप्ता ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे(र्ध्वे) ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः
॥ १ ॥ यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तितर्षितां
पारं नाचिकेतः शकेमहि ॥ २ ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि
शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च
॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् । आत्मोन्द्रि-
यमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्य-
युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः
॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रि-

याणि वक्ष्यामि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भ-
वत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति सःसारं चाधि-
गच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥ विज्ञानसार-
रथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
परमं पदम् ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धैरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः परम-
व्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा
परा गतिः ॥ ११ ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥ यच्छे-
द्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि म-
हति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठत
जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता
दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शम-
रूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धदच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः
परं ध्रुवं निचाप्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ नाचिकेतमु-
पाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् । उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी
ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत
इति ॥ १७ ॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीया बल्ली समाप्ता
॥ ३ ॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

===

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥
 पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशाम् ।
 अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥
 येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शश्च मैथुनान् । एतेनैव विजा-
 नाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जाग-
 रितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
 धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवम-
 न्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत्
 ॥ ५ ॥ यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य
 तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्रपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन
 संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्र-
 जायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव
 सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्पाद्भिर्मनु-
 ष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च
 गच्छति । तं देवाः सर्वे अर्पितास्तद्गु नात्येति कश्चन । एतद्वै
 तत् ॥ ९ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
 य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥ मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति
 किंचन । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि । ईशानो भूतभव्यस्य न
 ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
 ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाय स उ श्वः ।
 एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं दुर्गे दृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं
 धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥ यथोदकं शुद्धे
 शुद्धमासिकं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति

गौतम ॥ १५ ॥ इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमा ब्रह्मी
समाप्ता ॥ १ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शीचेति
विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥ हृत्सः शुचिषदसुरन्ते-
रिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्वयोमसदब्ज
गीजा क्रंतजा अद्रिजा ऋतं बृहत ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं प्राणिमुन्मये-
त्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासति
॥ ३ ॥ अस्य विस्मंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिमः । देहाद्विमुच्यमा-
नस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥ न प्राणेन नापनिन
मर्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ
॥ ५ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं
प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय
देहिमः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥
य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव
शुक्रं तद्वह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु-
नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवः प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं
प्रतिरूपो बहिः ॥ ९ ॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रति-
रूपो बहिः ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न
लिप्यते चाक्षपैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न
लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥ एको वशी सर्वभूतान्त-
रात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति
धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेरतेषाम् ॥ १२ ॥ नित्योऽनित्यानां

चेतनश्चेतनानामेकौ बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं
 येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥
 तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां
 किम भाति विभाति वा ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न
 चन्द्रतारकं नेमा विद्यतो भान्ति कुतोऽमयग्निः । तमेव भान्त-
 मनभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥ इति काठ-
 कोपनिषदि द्वितीयाध्याये द्वितीया बह्वी समाप्ता ॥ २ ॥

उर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं
 तद्वह्नौ तदेवामृतमच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति
 कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥ यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति
 निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥
 भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च
 मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥ इह चेदशकद्वोद्धुं प्राक्शरीरस्य
 विस्त्रसः । ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ यथाऽऽ-
 दर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाऽप्सु
 परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥
 इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां
 मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः
 सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥
 अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यं ज्ञात्वा
 मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥ न संदृशे तिष्ठति
 रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाऽ-
 भिवलृतो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥ यदा पञ्चाव-
 तिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः

परमां गतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रि-
यधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ
॥ ११ ॥ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्या न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवो-
पलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः
प्रसीदति ॥ १३ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥
यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्यह ग्रन्थयः । अथ मर्त्योऽमृतो भव-
त्येतावद्धचनुशासनम् ॥ १५ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
ङ्ङन्या उक्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
रात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मु-
ञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रमृतं तं विद्याच्छुक्रमृत-
मिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां
योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं
यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥ सह नाववतु । सह नौ० वहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति काठकोपनिषदि द्विती-
याध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ इति काठकोपनिषदि
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ इति काठकोपनिषत् ॥ ३ ॥

अथ प्रश्नोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदाहुः । ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ सुकेशा च भारद्वाजः

शश्वश्च सस्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाऽऽश्व-
 लायनी भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कार्यायनस्ते हैते ब्रह्म-
 परा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं
 वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः
 ॥ १ ॥ तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
 संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः
 सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कबन्धी कार्यायन उपेत्य
 पप्रच्छ । भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥
 तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स
 तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे
 बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥ आदित्यो ह वै प्राणो
 रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्ति-
 रेव रयिः ॥ ५ ॥ अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति
 तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यदक्षिणां यत्प्रतीचीं यदधो
 यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्-
 रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्नि-
 रुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं हारिणं जातवेदसं
 परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
 प्राणः प्रजानामदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिस्त-
 स्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपा-
 सते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते
 तस्मादेतं ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै
 रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
 विश्वयाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामाय-

तन्मेतदस्युतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरो-
धस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव
आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥ मासो वै प्रजापति-
स्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत कृषयः शुक्ल
इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥ अहोरात्रो वै प्रजापतिस्त-
स्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये
दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्वात्रौ रत्या संयुज्यन्ते
॥ १३ ॥ अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वेतस्तस्मादिषाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते
मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं
येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न
येषु जित्समनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥ इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनि-
षदि प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कार्षेय देवाः प्रजां
विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥
तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी
वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमव-
ष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा सोऽहमा-
पद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयाम-
मीति तेऽश्रद्धधाना बभूवुः ॥ ३ ॥ सोऽभिमानादुर्ध्वमुत्क्रमत इव
तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिन्श्च प्रतिष्ठमाने
सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा माक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा
एवोत्क्रामन्ते तस्मिन्श्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एवं प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्म-

मश्वक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्तपत्येष
सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चा-
मृतं च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापति-
श्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बालिं
हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि बहूनि तमः पितॄणां
प्रथमा स्वधा । ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं
प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं
ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥ यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः ।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायात्रं भविष्यतीति ॥ १० ॥ ब्राह्म्यस्त्वं
प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः । वयमाद्यस्य दातारः पिता
त्वं मातरिष्व नः ॥ ११ ॥ या ते तनूवाचि प्रतिष्ठिता या
श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु
मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥
इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत
एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मानं वा
प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते
कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि
ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन एष प्राणो
जायते । यथैषा पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदाततं मनोऋतेनाऽऽयात्य-
स्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राड्देवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एता-
न्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठरवेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृ-

थगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येनद्धृतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥ हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वाप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥ तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनासि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः । सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥ य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥ उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिन्स्तेजोमण्डल एकी भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति । तेन तर्ह्येष रूषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते

नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते नेयापते स्वपि-
 तीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्ह-
 पत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्मणी-
 यते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥ यदुच्छ्वासनिःश्वासावे-
 तावाहुती समं नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमान
 दृष्टफलेमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्वह्म गमयति ॥ ४ ॥
 अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति ।
 श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः
 प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
 सञ्चासञ्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेजसाऽ-
 भिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नात् पश्यत्यथ तदैतस्मिन्श-
 रीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा साम्य वयांसि वासोबुध्नं
 संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥
 पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च तेजश्च तेजो-
 मात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च
 चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च
 रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ
 चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
 च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहं-
 कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं
 च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता
 घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर
 आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छा-
 यमशरीरमलोहितं वेदयते शुभ्रमक्षरं यस्त सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो

भवति । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः
प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स
सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥ इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि
चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै
तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोकारमभिध्यायीत । कतमं वाव
स तेन लोकं जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥ एतद्वै
सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽ-
यतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव
संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपन-
यन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ।
॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजु-
र्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पु-
नरावर्तते ॥ ४ ॥ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण
परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा
पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनि-
र्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्प-
रात्परं पुरिशयं पुरुषभीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥ तिस्रो
मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु
बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥
ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तर्मो-
कारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजग्ममृतमभयं परं
चेति ॥ ७ ॥ इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो
राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्थ । तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । यद्यहमिममवेदिषं कथं
ते नावक्ष्यामिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति
तस्मान्नाहम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं
त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । इहै-
वान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभव-
न्तीति ॥ २ ॥ स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो
भादिष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स
प्राणमसृजत प्राणाच्छूद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः ।
अन्नमन्नाद्दीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥
स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
क्षियेते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्व-
ष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
क्षियेते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽ-
मृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥ अरा ए(इ)व रथनाभौ कला
यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मावो मृत्युः परिव्यथा
इति ॥ ६ ॥ तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः पर-
मस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमचर्यन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमवि-
द्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परम-
ऋषिभ्यः ॥ ८ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । इत्यथर्ववेदी-
यप्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥ इत्यथर्ववेदीया प्रश्नोपनिष-
त्समाप्ता ॥ ४ ॥

अथ मुण्डकोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरै-
रङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य
गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह
॥ १ ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्किरे ब्रह्म-
विद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्किरसे परा-
वराम् ॥ २ ॥ शौनको ह वै महाशालोऽङ्किरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति
॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्वृह-
विदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥ तत्रापरा ऋग्वेदो यजु-
र्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥ यत्त-
दद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं
सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्धृतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥
यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्
॥ ७ ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो
मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥ यः सर्वज्ञः सर्ववि-
द्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्वृहत् नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां
बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः
सुष्ठुतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥ यस्याग्निहो-
त्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहु-
तमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥
काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा
रफुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः
॥ ४ ॥ एतेषु यश्वरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याद-
दायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽ-
धिवासः ॥ ५ ॥ एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य
रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ प्लवा ह्येते अदृढा
यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभि-
नन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥ अवि-
द्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः
॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति
बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलो-
काश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेद-
यन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा
विशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः
स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्रा-
ह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यक्ततः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवा-
भिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥ तस्मै स
विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं

पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ इत्य-
थर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
प्रथम मुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते
सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्रै-
वैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो
ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ एत-
स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः
पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादाग्निः समिधो
यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्नेतः
सिञ्चाति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मा-
दृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संव-
त्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥
तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त
सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते
ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष एवेदं दिश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य

॥ १० ॥ इत्थथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमु-

खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।
 एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाय-
 द्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥ यदर्चिमयदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका
 निहिता लोकिनश्च । तदतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
 तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥ धनर्गृहीत्वौ-
 पनिषदं महास्र्गं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत । आयम्य तद्भा-
 गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो धनः
 शरी ह्यात्मा ब्रह्म तद्दृक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्त-
 न्मयो भवेत् ॥ ४ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः
 सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमु-
 च्छथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र
 नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ
 आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥ यः सर्वज्ञ
 सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रति-
 ष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं संनिधाय
 तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥
 भिष्यति हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
 तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥ हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्क-
 लम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्माविदो विदुः ॥ ९ ॥
 न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽ-
 यमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति
 ॥ १० ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥ इत्य-
थर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेक्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे
पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्य-
न्यमीशमस्य महिमानमिति कीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः
पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पु-
ण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष
यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी । आत्म-
क्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदो वरिष्ठः ॥ ४ ॥ सत्येन
लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणक्षेपाः
॥ ५ ॥ सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्
॥ ६ ॥ बृहच्च तद्विद्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं किमस्ति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञान-
प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविकेशः ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्किशुद्धे विभक्त्येषा आत्मा
॥ ९ ॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति किशुद्धसत्त्वः कथयते
यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कार्मास्तस्मादात्मज्ञं

मङ्गविभ्यो नमः परमङ्गविभ्यः ॥ ११ ॥ इति तृतीयमुण्डकं
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिस्मिन् शीतं । इत्य-
धर्ववेदीयां मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ५ ॥

===

अथ माण्डूक्योपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । भद्रं नो अपि
वातिय भनेः । हरिः ॐ । ओमित्येतेदक्षरमिदं सर्वं तस्योप-
व्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार एव । यच्चान्यात्रि-
कालातीतं तदप्योकार एव ॥ १ ॥ सर्वं हेतुब्रह्मायमात्मा ब्रह्म
सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥ जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग
एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ स्वप्न-
स्थानैऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविष्टिभुक्तैजसो
द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्ति न कंचन कामं कामयते न कंचन
स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञानिधन
एवोऽऽनन्दमयो ह्यानन्दमुक्त्वितोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः
॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य ब्रह्म-
वाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥ नास्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं
न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षण-
मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवव-
द्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥ सोऽयमात्माऽ-
ध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादां मात्रां मात्राश्च पादा अकार उकारो

मकार इति ॥ ८ ॥ जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा
मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति
य एवं वेद ॥ ९ ॥ स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रो-
त्कर्षाद्बुभयत्वाद्बोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्या-
ब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो
मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपी-
तिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः
प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽ-
त्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥ (इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता) ॥ ६ ॥

अथ तैत्तिरीयोपनिषत् ।

हरिः ॐ । शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं
न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्क्रमः । नमो ब्रह्मणे ।
नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु ।
तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥ इति शीक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ॐ क्षीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । सामं
संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः (१) ॥ इति शीक्षाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया उपनिषदं

व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिवि-
द्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् ।
पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः संधिः (१) । वायुः
संधानम् । इत्याधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् ।
आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्याधि-
ज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् (२) । अन्ते-
वास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् । इत्याधिवि-
द्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा
संधिः । प्रजननं संधानम् । इत्याधिप्रजम् (३) । अथाध्यात्मम् ।
अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्संधिः ।
जिह्वा संधानम् । इत्याध्यात्मम् । इतीमा महासंहिताः । य एव-
मेता महासंहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः ।
ब्रह्मवर्चसेनान्नायेन सुवर्गेण लोकेन (४) ॥ इति शीक्षाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स
मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं
मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवम् ।
ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवर्हन्ती
वितन्वाना (१) । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च ।
अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह

स्वाहा । आ मां वन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मांऽऽवन्तु ब्रह्म-
 चारिणः स्वाहा । प्र मांऽऽवन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमावन्तु
 ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा (२) ।
 यशो जनेऽस्तानि स्वाहा । श्रेयान्वस्यसोऽस्तानि स्वाहा तं त्वां भग
 प्रविशामि स्वाहा । स मां भग प्रविशे स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्र-
 शाखे नि भेगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवताऽऽयन्ति ।
 यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । वातरावन्तु
 सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मां माहि प्र मां पथस्व (३) ।
 इति शिक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासांमु ह
 स्मैतां चतुर्थीम् । माहात्म्यस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्वत् ।
 स आत्मा । अङ्गान्धन्वा देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ।
 भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः (१) । मह इत्या-
 दित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा
 अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः ।
 चन्द्रमेसा वाव सर्वाणि ज्योतींश्चि महीयन्ते । भूरिति वा
 ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूंश्चि (२) । मह
 इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः ।
 भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यक्षम् । अक्षेन वाव
 सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो

व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमा-
वहन्ति (३) ॥ इति शीक्षाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः ।
अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवाबलम्बते ।
सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले ।
भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ (१) । सुरित्या-
दित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति
मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ।
एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्मं प्राणारामं मन-
आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्व
(२) ॥ इति शीक्षाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्च-
न्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा ।
इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः
समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थि
मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिर्वोचत् । पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् ।
पाङ्क्तेनैव पाङ्क्ते स्पृणोतीति (१) ॥ इति शीक्षाध्याये सप्त-
मोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितिदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह
स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गाय-

न्ति । ओ५ शोमिति शस्त्राणि शस्त्रान्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रति-
 गुरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्याग्निहोत्रम-
 नुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्रवानीति ।
 ब्रह्मैवोपाप्रोति ॥ १ ॥ इति शीक्षाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने
 च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने
 च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा
 राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने
 एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः (१) ॥ इति
 शीक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो
 वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सर्वर्चसम् । सुमेधा अमृतो-
 क्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् (१) ॥ इति शीक्षा-
 ध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनुच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं
 चर । स्वाध्यायात्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य

प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न
 प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।
 स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् (१) । देवपितृकार्याभ्यां
 न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो
 भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवयानि कर्माणि । तानि सेवि-
 तव्यानि । नो ईतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि
 त्वयोपास्यानि (२) नो ईतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो
 ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् ।
 अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । हिंया देयम् । भ्रिया देयम् ।
 संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचि-
 कित्सा वा स्यात् (३) । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता
 आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् ।
 तथा तत्र वर्तेथाः । अयाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः
 संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते
 तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः ।
 एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु-
 चैतदुपास्यम् (४) ॥ इति शीक्षाध्याय एकादशाऽनुवाकः ॥ १ ॥

शं नो मित्रः । शं वरुणः । शं नो भवत्कर्ममा । शं न इन्द्रो
 बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्कमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।

त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवा-
दिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवी-
न्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः (१)॥
इति शीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं न इन्द्रो
बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदि-
ष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु
माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः
ॐ ॥ इति शीक्षाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयो ब्रह्मवल्त्यध्यायः ।

हरिः ॐ । शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं
न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे ।
नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्व-
क्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ सह नाववतु । सह
नो भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा
विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ।
तद्देशाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां

परमे व्योमन् । तस्यैश्वर्यं सर्वान्कामान्तसह । ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशा-
द्वायुः । वायोरग्निः । अग्निरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या
ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरु-
षोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अय-
मुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
भवति ॥ इति ब्रह्म० प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीश्च श्रिताः ।
अथो अन्नैर्नैव जीवन्ति । अथैनदीपं यन्त्यन्ततः । अन्नश्च हि
भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नु-
वन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासीते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मा-
त्सर्वोषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।
अद्यतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्येत इति । तस्माद्वा
एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष
पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः
पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । इति ब्रह्म० द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च य । प्राणो हि

भूतानां_१मायुः । तस्मात्सर्वायुमुच्यते । सर्वमेव त आर्युयन्ति ।
 ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानां_२मायुः । तस्मात्सर्वायुष-
 मुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा
 एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष
 पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
 अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः ।
 सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पच्छं
 प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । इति ब्रह्म ० तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो
 विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शरीर आत्मा ।
 यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा
 विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य
 पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धेव शिरः । ऋतं
 दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पच्छं
 प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । इति ब्रह्म ० चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः
 सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न
 प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति ।
 तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्वि-

ज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तैर्निष पूर्णः । स
वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुष-
विधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद
उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तद-
प्येष श्लोको भवति । इति ब्रह्म० पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेव संभवति । असद्ब्रह्मति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति
चेद्देव । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शरीर आत्मा ।
यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।
कश्चन गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्सम-
श्नुता३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽत-
प्यत । स तर्पस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत् । तदनु प्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं
चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च ।
सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याच-
क्षते । तदप्येष श्लोको भवति । इति ब्रह्म० षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसित् । ततो वै मर्दजायत । तदात्मानं
स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति । यद्वै तत्सुकृतम् ।
रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष

ह्येषाऽऽनन्दयाति । यदा ह्येष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति ब्रह्म • सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्द्वार्तः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधुर्युवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वावित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः (१) । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः (२) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामा-

नन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः (३) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य (४) । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति । इति ब्रह्म० ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभोति कुतश्चनेति । एत५ ह वाचं न तपति । किमह५ सार्धं नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मान५ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मान५ स्पृणुते । य एवं वेदे । इत्युपनिषत् ॥ इति ब्रह्म० नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ । इति द्वितीयो ब्रह्मवल्क्यध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयो भृगुल्लेखायः ।

हरिः ॐ । सह नावधतु । सह नौ भुनक्तु । सह धीं करवा-
धहे । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः । भृगुर्वै वारुणिः । दरुणं पितॄमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं
मनो वाचमिति । तॄ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रदन्त्यभिसंविशन्ति ।
तद्विजिज्ञासस्व । तद्वब्रुहेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥
इति भृगु० प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धैव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रदन्त्यभिसंविश-
न्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव दरुणं पितॄमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तॄ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति भृगु० द्वितीयोऽ-
नुवाकः ॥ २ ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्धैव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रदन्त्यभिसंविश-
न्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितॄमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तॄ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति भृगु० तृती-
याऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविश-
न्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति भृगु० चतुर्थाऽ-
नुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रय-
न्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञा-
सस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति
भृगु० पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रय-
न्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योम-
न्प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतिष्ठिति । अन्नं बानन्नादो भवति ।
महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति
भृगु० षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् । तदुन्नतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीर-
न्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः ।

तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रति-
तिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्र-
ह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति भृगु० सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योति-
रन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रति-
तिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति भृगु० षष्ठमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आका-
शोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशो पृथिवी
प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रति-
ष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति भृगु० नवमोऽ-
नुवाकः ॥ ९ ॥

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यथा कया
च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।
एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै
मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै
अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते (१) ।
य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः ।

कर्मैति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायो ।
 इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ देवीः । तृप्तिरिति वृष्टो ।
 बलमिति वियुति (२) । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्ष-
 त्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे ।
 तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासी-
 त । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति ।
 (३) । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्वल्ले-
 त्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्वल्लणः परिमर इत्युपासीत ।
 पर्येण म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ।
 म यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः (४) । स यं
 एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं
 प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
 एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमातन्दमयमात्मानमुपसं-
 क्रम्य । इमं लोकान्कामाक्षी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गाय-
 त्रास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु (५) । अहमन्नमहमन्नमहम-
 न्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहं श्लोककृद्दहं
 श्लोककृद्दहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा कृता३स्य ।
 पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेव-
 मा३ऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३न्नि । अहं दिश्वं भुवंनम-

भ्यं॒त्रा॒भम् । सु॒वर्नं॑ ज्योतीः । य एवं वेद । इत्यु॒पनिषत् (६) ॥
 इति भृगु० दशमोऽनवाकः ॥ १० ॥ सह नाववतु ।
 सह ना भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु
 मा दि॒द्वि॒दा॒वै॒है । ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॒ । हरिः॑ ॐ ।
 इति तृतीयो भृगुवल्त्यध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ समाप्तेयं लृष्ण-
 यजुर्वेदीया तैत्तिरीयोपनिषत् ॥ ७ ॥

अथैतरेयोपनिषत् ।

हरिः ॐ । दाइमे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठि-
 तमाविरादीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासी-
 रनेनाधीतेनाहोरात्रान्तसंदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि
 तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् । ॐ
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
 नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमा-
 ळ्लोकान् सृजत । ॐ मरिचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं यौः
 प्रतिष्ठाऽन्तर्गिः मरिचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ।
 स ईक्षनेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव
 पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् । तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निर-
 भियत यथाऽण्डम् । मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभियेतां नासि-
 काभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभियेतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष
 आदित्यः कर्णौ निरभियेतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिश्स्त्वङ्नि-

रभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निर-
भिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अषा-
नोऽपानान्मृत्युः शिश्रं निरभिद्यत शिश्रः देतो रेतस आपः ।
इत्यात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्त्यर्णवे प्रापतन् । तमशनापि-
पासाभ्यामन्ववार्जत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि
यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति । ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्
वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् वै नोऽयमल-
मिति । ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं वतोति पुरुषो वाव
सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं
प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽ-
क्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्प-
तयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविश-
शन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्रं प्रावि-
शन् । तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति ते अब्रवी-
देतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतामु भागिन्यौ करोमीति । तस्मा-
द्यस्यै कस्यै च देतायै हृदिर्गृह्यते भागिन्या देवास्यामशनापिपासे
भवतः । इत्यात्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ।
सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽक्षितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या वै सा मूर्तिर-
जायतान्नं वै तत् । तदेनत्सृष्टं पराकृत्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्ना-
श्वनोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यदाभिव्याहृत्य हैवान्नम-

ष्यत् । तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशकोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्वैन-
 त्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाश-
 कोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्य-
 त्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्वैनच्छ्रोत्रेणा-
 ग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोत्त्वचा ग्रहीतुं
 स यद्वैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाऽजिघृक्षत्त-
 न्नाशकनोन्मनसा ग्रहीतुं स यद्वैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्र-
 प्स्यत्तच्छिन्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशकनोच्छिन्नेन ग्रहीतुं स यद्वैनच्छि-
 न्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽ-
 न्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः । स ईक्षत कथं न्विदं
 महते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि
 वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि
 श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यदपानेनाभ्य-
 पानितं यदि शिन्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति । स एतमेव सीमानं
 विदायतया द्वारा प्रापयत । सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतज्ज्ञानन्दनम् ।
 तस्य तत्र आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽय-
 मावस इति । स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदि-
 षदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ३ ।
 तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्या-
 चक्षते परोक्षेण । परोक्षाप्रिया इव हि देवाः परोक्षाप्रिया इव हि
 देवाः ॥ इत्यात्मषट्क तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ इत्यैतरेयोपनिषदि
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(अपक्रामन्तु गर्भिण्यः) । ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो
भवति यदेतद्वेतः । तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवाऽऽ-
त्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं
जन्म । तस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मा-
देनां न हिनस्ति साऽस्यैतात्मानमत्र गतं भावयति । सा भाव-
यित्री भावयिष्या भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्न एव कुमारं
जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्या-
त्मानमेव तद्भास्य येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लो-
कास्तदस्य द्वितीयं जन्म । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मेभ्यः
प्रतिधीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति
स इतः प्रयत्नेष पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म । तदुक्तमृषिणा
गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा
पुर आसीत्तरक्षन्नधः श्वेनो जवसा निरदीयमिति गर्भं एवैनच्छ-
यानो वामदेव एवमुवाच । स एवं विद्वत्तस्माच्छी देदुर्ष्व
उत्क्रम्यः त्पिन्मन्त्रेण लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभ त्समभ-
वत् । (यथास्मानं गर्भिण्यः) । इत्यात्मषट्के चतुर्थः खण्डः
॥ ४ ॥ इत्येतरेयोपनिषां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपारमहे कतरः स आत्मा । यन वा
पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं

ध्याकरोति येन वा स्वादु चाक्व'दु च विजानाति । तदे-च्छुर्यं
 मनश्चैतत् । रंज्ञानमाह नं विज्ञानं प्रज्ञानमेधा दृष्टिर्धृतिर्मनीषा
 जूतिः स्मृतिः संदल्पः क्रतुरमुः कामो दश इति । सर्वेण्यैतानि
 प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । एष दक्षिण इन्द्र एष प्रजापति-
 रेतै रुर्वे देवा इमानि च एव महाभूतानि पृथिवी वायु-
 राकाश आपो ज्योतिर्पात्येतास्मानि च क्षुद्रमिश्राणीव ।
 बीजानीतिराणि चेत्याणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेद-
 जानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचिदं
 प्राणि जङ्गमं च पतन्नि च रच्च रथावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने
 प्रतिष्ठितं प्रज्ञानो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन
 प्रज्ञेनऽऽत्मनाऽऽमाहोवाहुः ब्रह्मामुष्मिन्स्वर्गे तांते सर्वा वामाना-
 पद्याः मृतः सुमहदस्तराभवत् । इत्यात्मषट्के पञ्चमः खण्डः । ५॥

हरिः ॐ । वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रति-
 स्थिताविशदीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीर-
 नेनादीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मा-
 मवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मापवतु वक्तारमवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः
 शान्तिः शान्तिः । इत्यात्मषट्के षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ इत्येतरे
 द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॐ उदितः शुक्रियं दधे ।
 तमहमात्मनि दधे । अनुमामैदिद्विद्यम् । गति श्रीर्नायि यशः ।
 सर्वः सप्राणः सबलः । उन्निष्ठाम्नु मा श्रीः । उत्तिष्ठन्वनु
 माऽऽयन्तु देवताः । अदब्धं चक्षुरिषितं मनः । सूर्यो ज्योतिषां
 श्रेष्ठो दीक्षे मा मा ह्मितीः । तच्चक्षुर्देवाहितं शुरुमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् । त्वमग्ने व्रतपा असि
देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः । इति ऋक्शाखीयागमैतरेयोपनिषदि द्वितीयारण्यका-
न्तर्गतमात्मषट्कं द्वितीयारण्यकं च समाप्तम् । ॐ तत्सत् ।
इत्यैतरेयोपनिषत् ॥ ८ ॥

===

अथ छान्दोग्योपनिषत् ।

ओमिमे दक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति तस्योप-
ध्याख्यानम् ॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो
रसः । अपाभोऽप्यो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो
वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥ स एष
रसनाऽरसनमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥ कतमा
कतमर्कतमत्कतमसाम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति
॥ ४ ॥ वागेदकर्षाणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मि-
थुनं यद्वाचं प्राणश्चर्च साम च ॥ ५ ॥ तदेतन्मिथुनमोमित्ये-
तस्मिन्नक्षरे सऽमृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै
तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥ आपयिता ह वै कामानां भवति
य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं
यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा सम-
र्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते
॥ ८ ॥ तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शः-
स्त्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या-
 आदिषा च यदेवं विद्या करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यव-
 त्तरं भवतीति खल्वेतरयैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा
 उद्गीथमाजहूरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥ ते ह नासिक्यं
 प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तश्च हामुगाः पाप्मना विविधुस्तस्मात्ते-
 नोभयं जिघ्रति मुग्धे च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥
 अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तश्च हामुगाः पाप्मना विविधु-
 स्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा
 ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना
 विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना
 ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः
 पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं च श्रवणीयं
 च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासांच-
 क्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते
 संकल्पनीयं च संकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥ अथ
 ह प एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तश्च हामुगा
 ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विदध्वंसेन ॥ ७ ॥ एवं
 यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विदध्वंसेन एव है स विदध्वंसेन य
 एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः
 ॥ ८ ॥ नैवैतेन हुरभि दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन

अवसाति अन्विषति तेनेतरान्माणानवति । एतमु एवाप्सितोऽवि-
 श्वोऽकीर्णति त्वाद्वाग्देवान्तत इति ॥ ९ ॥ तत्र इतिहिरा उद्गी-
 यमुपासांचक्र एतमु एवाऽऽक्षिरसं मन्वन्तेऽङ्गानां यजसः ॥ १० ॥
 तेन तत्र ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्व-
 ष्ते वाग्धि बृहती तस्या एव पनिः ॥ ११ ॥ तेन तत्र हऽऽ-
 मास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतम एवाऽऽधार्य मन्वन्त आर्यावद-
 वतो ॥ १२ ॥ तेन तत्र ह बको बाल्यो विदांचकार । स ह
 मेमिथीयानामुद्गीता बभूव स ह स्मैभ्यः कामावामायति ॥ १३ ॥
 आमाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु-
 पारत इत्येभ्यस्तेन ॥ १४ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ ९ ॥

अथाधिदैवतं य एवाप्तौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एव
 प्रजाभ्य उद्गायति । उद्यस्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य
 तमसौ भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवायं चाप्तौ चोष्णोऽ-
 यमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यर्धं
 तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यान-
 मेवोद्गीथमपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदवानिति सोऽपानः ।
 अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् ।
 तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥ या वाक्सर्क्तस्मा-
 दप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तस्माम तस्मादप्राणन्नपान-
 न्त्साम मयति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नृगायति
 ॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽभैर्मन्थन-
 माग्निः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानस्तानि करो-

त्येतस्य हेतोर्ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथाक्ष-
 राण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो
 ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सदनं स्थितम् ॥ ६ ॥
 योरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गिरिस्थ
 सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्कग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो
 दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त
 उद्गीथ इति ॥ ७ ॥ अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत
 येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥ यस्यामृचि
 तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधा-
 वेत् ॥ ९ ॥ येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेदेन
 स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तं स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥ यां दिश-
 मभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥ आत्मानमन्तत उप-
 सृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः
 समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥ इति
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्या-
 ख्यानम् ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशस्ते
 छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयस्ते च्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥
 तानु तत्र मृत्यर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि
 यजुषि । ते नु वित्त्वोर्ध्वा क्रचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्रावि-
 शन् ॥ ३ ॥ यदा वा क्रचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येव सामैवं यजु-
 रेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृत
 अभया अभवन् ॥ ४ ॥ स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणोत्येतदेवा

क्षरः स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमुता देवास्तदमृतो
भषति ॥ ५ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उक्तीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उक्तीथ इत्यसौ
वा आदित्य उक्तीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥
एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः
पुत्रमुवाच रश्मीःस्त्वं पर्यावर्तयाद्वहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधि-
दैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मरुयः प्राणस्तमुक्तीथमुपा-
सीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतम एवाहमभ्यगासिषं तस्मा-
न्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणा स्त्वं भूमा-
मभिगायताद्वहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥ अथ खलु य
उक्तीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उक्तीथ इति होतृषदनाद्वैवापि
दुरुक्तीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गाग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्य-
ध्यूढः साम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥ अन्त-
रिक्षमेवर्गायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यू-
ढः साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायरमस्तत्साम ॥ २ ॥ यौ-
रेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्य-
ध्यूढः साम गीयते यौरेव साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥
नक्षत्राण्येवर्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मा-
दृच्यध्यूढः साम गीयते नक्षत्राण्येष सा चन्द्रमा अमस्तत्साम
॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः
रुष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः

साम गीयते ॥ ५ ॥ अथ यदेतदादिस्थस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ
यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तस्ताम्राथ य एवोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्यसः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आपणस्वात्सर्व एव
सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य यथा कट्यासं पुण्डरीकमेववाक्षिणी तस्यो-
दिति नाम स एष सर्वेषः पाप्मण्य उदित उदेति इ वै सर्वेषः
पाप्मण्यो य एषं वेद ॥ ७ ॥ तस्यर्च साम च गेष्णो तस्मा-
दुद्धीथस्तस्मात्त्वेबोद्धातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकारतेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥ इति षष्ठः
खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं धार्मिकप्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम
तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते । धार्मेव सा प्राणोऽमस्तस्ताम ॥ १ ॥
चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः
साम गीयते । चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तस्ताम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्द्धमनः
साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयता
श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तस्ताम ॥ ३ ॥ अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः
सैवर्ग्य यन्नीलं परः कृष्णं तस्ताम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम
तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते । अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः सैव
साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तस्ताम ॥ ४ ॥ अथ य एवोऽ-
न्तस्क्षिपि पुरुषो दृश्यते सैर्वक्तस्ताम तदुक्तं तद्यजुस्तद्वस
तत्सैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णौ
यजाम तस्माम ॥ ५ ॥ स एष ये चैतस्माद्वर्षाञ्चो लोकारतेषां चेष्टे
ममृच्यकामानां (णां) चेति तस्य इमे वीणायां गायन्त्येकं ते

गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान्-
न्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामष्मात्पराञ्चो
लोकारताश्चाप्नोति देवकामाश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैत-
स्मदर्वाञ्चो लोकास्ताश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामाश्च तस्मादु
हैवंविदुद्राता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव
कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥
इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

त्रयो होद्ग्रीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायानो
दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवालिरिति ते होचुरुद्ग्रीथे वै कुशलाः स्मो
हन्तोद्ग्रीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥ तथेति ह समुपविविशुः स
ह प्रवाहणो जैवालिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वा-
च ॥ श्रोण्यामीति ॥ २ ॥ स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं
दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥
का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति
प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य
का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥ अपां का गतिरित्यसौ
लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकम-
तिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसं(सं)स्थापयामः
स्वर्गसंस्ताव हि सामेति ॥ ५ ॥ त ह शिलकः शालावत्यश्चै-
कितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वे-
तर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥
हन्ताहमेतद्गगनतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का

गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न
 प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकः सामा-
 भित्सः स्थापयामः प्रतिष्ठासः स्तावः हि सामेति ॥ ७ ॥ तः ह
 प्रबोहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि
 ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भग-
 वतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो
 ह्येषैष्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥ स एष परोवरीयानुद्धीथः
 स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्ज-
 यति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयाः समुद्धीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तः हैतम-
 तिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तवोवाच यावत्त एनं प्रजाया-
 मुद्धीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवन् भवि-
 ष्यति ॥ ३ ॥ तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं विद्वानु-
 पास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवन् भवति तथाऽमुष्मि-
 ँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिकया सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण
 इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥ स हेभ्यं कल्माषान्खादन्तं
 विभिक्षे तः होवाच । नेतोऽन्ये वियन्ते यच्च ये म इम उपनि-
 हिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
 हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतः स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥
 न शिवदेतेऽप्यच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानस्तादन्निति

होवाच कामो न उदकपानमिति ॥ ४ ॥ सह स्वादिन्यस्ति से-
वाध्याय्या अजहार साऽय एव समिक्षा वसूष ताम्पतिष्य-
निदधौ ॥ ५ ॥ सह प्रातः संजिह्मान उवाच यद्वतामस्य लो-
महि लभेमहि धनमात्रा राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यै-
र्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुन्मामा इति
ताम्यथादित्याऽमुं यज्ञं वितनमेयाथ ॥ ७ ॥ तयोद्वातनास्तमे-
स्तोऽयथाणांमुपोपविशे स ह प्रस्तोतास्म ॥ ८ ॥ प्रस्तो-
तर्था देवता प्रस्तावमन्वायता तां चेद्विद्वान्प्रस्तोऽयसि मूर्धा ते
विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥ एवमेकोद्वातारमुवाचोद्वातर्था देवतोद्वाथ-
न्वायता तां चेद्विद्वान्मुक्तास्थसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥
एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्था देवता प्रतिहास्मन्वायता तां
चेद्विद्वान्प्रतिहस्तिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह सभास्तास्तु-
ष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं त्रिविदिषाणी-
त्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स होवाच भग-
वन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्विज्यैः पर्येषिषं भगवतो वा अहम-
विच्याऽन्यानवृषि ॥ २ ॥ भगवात्स्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति
तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं
दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥
अथ हैनं प्रस्तोतोपस्तसाद प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावमन्वायता तां
चेद्विद्वान्प्रस्तोऽयसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । मा भगवानधी-
त्कतमा सा देवतीति ॥ ४ ॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
इमानि भूतानि प्राणमेवाभिर्षिषासि प्राणमभ्युज्जिहते सेवा

देवतां प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यप-
 तिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥ अथ हैनमुद्रातोपससादोद्गातर्या
 देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गात्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-
 तीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥ आदित्य
 इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं
 गायन्वि सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा
 ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अथ हैनं प्रतिहर्तोपस-
 सादं प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरी-
 ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
 तेति ॥ ८ ॥ अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्य-
 न्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता
 तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति
 तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बक्रो दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः
 स्वाध्यायमुद्ववाज ॥ १ ॥ तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये
 श्वान उपसमेत्योचुरन्न नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति
 ॥ २ ॥ तान्होवाचेहैष मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बक्रा दालभ्यो
 ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं हविष्ववमा-
 नेन स्तोष्यमाणाः सश्रब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिं
 चक्रुः ॥ ४ ॥ ओ३मदा३मो पिवा३मो३ देवो वरुणः प्रजा-
 पतिः सविता२ऽऽन्नमिहा२ऽऽहरदन्नपते३ऽऽन्नमिहा२ऽऽहरा२ऽऽह-
 रो३मिति ॥ ५ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोका ह्यङ्कारो वायुर्होर्हिकारश्चन्द्रमा अथकारः-
 आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥ १ ॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारं
 विश्वे दवा ओहोयिकारः प्रजापतिर्हिकारः प्राणः स्वरोऽन्नं य
 वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनुरक्तस्त्रयोदशः स्तोमः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥
 दुर्येऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादा भवति य एता-
 मेव५ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥ इति त्रयोदश-
 खण्डः ॥ १ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु यत्खलु सा-
 तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नै-
 नमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादि-
 त्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥ अयोताप्याहुः साम्नो-
 नो बभेति यत्साधु भवति साधु बभेत्येव तदाहुरसाम्नो बभेति
 यदसाधु भवत्यसाधु बभेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ त य एतदेवं
 विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽन्वाशो ह यदेन५ साधवो धर्मा आ च
 गच्छेयुरुव च नमेयुः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविव५ सामोपासीत पृथिवी हिंकारः । अग्निः
 प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीय आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निवतमित्यूर्ध्वेषु
 ॥ १ ॥ अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमु-
 द्गीयोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निवतम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै

लोका ऊर्ध्वाश्वाऽऽवृत्ताश्च य एतदेवं विद्वान्लोकेषु पञ्चविधं सामो-
पास्त ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते
स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो वियोतते स्तनयति स प्रतिहारः
॥ १ ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं
विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्संस्पृवते स
हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो
याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥ न हाप्सु
प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामो-
पास्ते ॥ २ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः
प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥
कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्च-
विधं सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव
उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य
पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
पास्ते ॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो
वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरी-
याश्चि वा एतानि ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो

ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः
सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किञ्च
वाचा हुमिति स हिंकारो यत्प्रति स प्रस्तावो यदेति स आदिः
॥ १ ॥ यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स
उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो
दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं
सामोपास्ते ॥ ३ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सवदा समस्तन
साम मां प्रति मां प्रतीत सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥ तस्मि-
न्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स
हिंकारस्तदस्य पशवाऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति हिंकारभा-
जिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्त-
दस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः
प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्संगववेला-
यां स आदिस्तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽ-
नारम्बणान्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः
॥ ४ ॥ अथ यत्संप्रति मध्यादिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्त-
स्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः
॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराहूणात्स प्रतिहारस्तदस्य
गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वमपराहूणात्प्रागरतमयात्स

उपद्रवस्तदस्याऽऽख्या अन्वायत्तास्तस्मात्त पुरुषं हृष्ट्वा कक्षं
 अन्वमिष्युपद्रवन्ति उपद्रवभाजिनो हेतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ
 यत्पथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्नि-
 दधाति निधनभाजिनो हेतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यः सप्त-
 विधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपासीत हिंकार
 इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं
 प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इति त्र्य-
 क्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भक्त्यक्षरमतिशिष्यते
 त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि
 ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविंशत्याऽऽदित्य-
 साम्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परस्मादित्वा-
 ज्जमति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आमोति हाऽऽदित्यस्य
 जयं परोऽहास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसं-
 मितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ इति
 दशमः खण्डः ॥ १० ॥

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः घ्राणो
 निधनमेतद्वायवं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वायवं
 प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्र-
 जया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
 इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिंकारो धमा जायते स प्रस्तावो ज्वलति

स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उद्गीथोऽपराहः स तन्निधनं
स शाम्यति तन्निधनमेतद्वृक्षं तस्मिन् प्रोतम् ॥ ११ ॥ स य एवमे-
तद्वृक्षं तस्मिन् प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न त्रत्यङ्गु-
लिनाचामेन निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयत् स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स
उद्गीथः प्रतिस्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्नि-
धनं पारं गच्छति तन्निधनं तद्वामदेव्यं मिने प्रोतम् ॥ ११ ॥
स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुना-
न्मिथुनाऽप्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभि-
र्भवति महान्कीर्त्या न कांचन परिहरत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

उत्सर्हिहकार उद्धितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽपराहः प्रति-
हारोऽस्तं यन्निधनमेतद्वृहदादित्ये प्रोतम् ॥ ११ ॥ स य एवमे-
तद्वृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तमन्तं न
निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति
स उद्गीथो विद्योतते रतनयाति स प्रतिहार उद्गीह्वति तन्निधन-
मेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ ११ ॥ स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं
वे विरूपाक्ष्य मुरुपाक्ष्य पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जी-

वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्-
द्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैरा-
जमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायु-
रेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यैतन्न
निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः
समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एव-
मेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न
निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः
पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेता
रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्ब्रतम्
॥ २ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमृद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो
मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेत-
द्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायु-
रेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं

मज्ज्ञो नाश्रीयात्तद्व्रत मज्ज्ञो नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥ इत्ये-
कोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अग्निहिकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रति-
हारश्चन्द्रमा निधनमतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एव-
मेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां
सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति
विंशः खण्डः ॥ २० ॥

त्रयीं विद्या हिकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरा-
दित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः
सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥
तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः पर-
मन्यदस्ति ॥ ३ ॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशा बलिमस्मै
हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥ इत्येकविंशः
खण्डः ॥ २१ ॥

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्रेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापते-
र्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवादिन्द्रस्य
क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं
त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां
पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमा-
नायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तु-

वैश्वानरः ॥ ३ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्त यदि स्वरूपालभेतेन्द्रः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ यथेनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यथेन स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥ सर्वे स्वरा घोषवन्ता बलवन्ता वरव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्व ऊष्मा अग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तम एव द्वितीयो ब्रह्मज्ञानार्थकः तृतीयोऽन्तमात्मानमात्मार्थकुलऽवसक्तमन्त्रमन्त्रेण पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकांश्च यतपत्तेभ्योऽभितमेभ्यः विद्या संप्राप्तवत्त्वमध्ययवत्त्वमभितमासा एतान्वक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितमेभ्य ॐकारः संमन्त्रवत्त्वमथा शङ्कुकुमाः सर्वाणि पर्णानि संतृणान्येवमोकारेण सर्वा वाक्संतुपर्णोकार एवेदं सर्वमोकार एवेदं सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

ब्रह्मादिनरे वदन्ति यदसूनाः प्रातःसवनं रुद्राणां माध्वद्विनः सवनमादिमानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥ कर्तव्यं यजमानस्य लोकः इति संप्रसक्तं नश्चिदाकथं कुर्वाद्य

विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरो प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्ह-
पत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवः सामाभिगायति ॥ ३ ॥
लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं५ रा३३३३३ हु३म्
आ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ४ ॥ अथ
जुहोति नमोऽग्नय पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमा-
नाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्मि ॥ ५ ॥ अत्र यज-
मानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै
वसवः प्रातःसवनः संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥ पुरा माध्यंदिनस्य सव-
नस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रः
सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं
वैरा३३३३३ हु३म् आ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११
इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्मि ॥ ९ ॥
अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमित्युक्त्वोत्ति-
ष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनः सवनः संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥
पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उप-
विश्य स आदित्यः स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥ लो३
कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं स्वारा३३३३३ हु३म् आ-
३३ ज्या३यो३ आ३२१११ इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं
लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं साम्रा३३३३३ हु३म्
आ३ज्या३यो३ आ३२१११ इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति
नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो
लोकं मे यजमानाय विदन्त ॥ १४ ॥ एव वै यजमानस्य लोक

एताऽस्म्यन्न यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिधमित्युक्त्यो-
 च्छिष्टति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवन-
 यच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेष्ट य एवं वेष्ट य एवं वेष्ट ॥ १६ ॥
 इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्विती-
 योऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनव-
 शोऽन्तरिक्षमूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्म-
 यस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाढ्यः । ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव
 पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-
 तपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजा-
 यत ॥ ३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
 त्यस्य रोहितः रूपम् ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाढ्यो
 यजूंष्येष मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य
 यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्त-
 दादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लः रूपम्
 ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाढ्यः
 सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामान्येत सामवेदमभ्यतपःस्तस्याभित-
प्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्य-
क्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णः रूपम्
॥ ३ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाढ्याऽथ-
र्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः
॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपःस्त-
स्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥
तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्ण
रूपम् ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाढ्यो गुह्या
एवाऽऽदेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते
वा एते गुह्या आदेशा एतद्वह्नाभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यम-
भितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥
ते वा एते रसानाः रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा
एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥
इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वत्सव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा
अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव
रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद
वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स

एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं
पर्येता ॥ ४ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्भुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै
देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त
एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदे-
वममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ६ ॥ स
यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतो-
त्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥
इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न
वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त
एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एत-
देवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता
पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता
॥ ४ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न
वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त
एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदे-

वममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स
यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरतः उदेता
दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता
॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न
वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥
त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एत-
देवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यात स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वं
उदेताऽर्वाङ्स्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता
॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये
स्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न व तत्र न निम्लोच नोदियाय
कदाचन । देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधाष ब्रह्मणेति ॥ २ ॥
न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सल्लहिवा हैवास्मै भवति
य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥ तद्धैतद्वह्ना प्रजापतय उवाच
प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुदुद्दालकायाऽऽरुणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै
कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य पूर्णं दद्या-

देतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्याऽहीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तदिदमस्मिन्मन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीम प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाऽश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ यद्वै तद्वह्नेतीदं वाव तयोऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीऽश्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नायमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः

सोऽपानः सा वाक्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नायमित्युपासीत ब्रह्म-
वर्चस्पन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्योदङ्मुखः
स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च द्युष्टिश्चेत्युपासीत
कीर्तिमान्द्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुभिः
स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतोजस्वी
महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ त वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायत प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एता-
न्वे पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ
यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेऽनु-
त्तमेषुत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्त-
स्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदास्मिञ्छरीरे सःस्पर्शो नोष्णिमानं विजानाति
तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिमृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्रेरिव
ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः
श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति त्रयोदशः
खण्डः ॥ १३ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत । अथ खलु
क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य
भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः
सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः
सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽ-
णीयान्नीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा

म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥३॥ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः
सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्वस्त्रैतमितः
प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्वादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह
स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ इति चतुर्दशः
खण्डः ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिवुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य
स्रक्तं यो यौरस्योत्तरं विल० स एष कोशो वसुधानस्तास्मिन्वि-
श्वमिदं० श्रितम् ॥ १ ॥ तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम
दक्षिणा० सक्ती नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तातां वायुर्वत्सः
सस्य० एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्रोद० रोदिति सोऽहमे-
तमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्रोद० रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं
कोशां प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः
प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपयेऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपयेऽमु-
नाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपय इति प्राणो वा
इदं० सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्पापति ॥ ४ ॥ अय यद-
वोचं भूः प्रपय इति पृथिवीं प्रपयेऽन्तरिक्षं प्रपये दिवं प्रपय
इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥ अय यदवोचं भुवः प्रपय इत्यग्निं प्रपये
वायुं प्रपय आदित्यं प्रपय इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥ अय यद-
वोचं स्वः प्रपय इत्यृग्वेदं प्रपये यजुर्वेदं प्रपये सामवेदं प्रपय
इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥ ७ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव सन्नस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्पातः सवनं

चतुर्विंशत्क्षरा गावन्नी गावन् प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वा-
यत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥
तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे
प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां
मध्ये यज्ञो विलोप्सीयत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनं चतुश्च-
त्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं तदस्य रुद्रा
अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥
तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे
माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां
रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति
॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाच-
त्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्याऽऽदित्या
अन्वायत्ताः प्राणा वावाऽऽदित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥
त चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे
तृतीयसवनमायुरनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो
विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म
वै तद्विद्वानाह माहिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहम-
नेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्ष-
शतं जीवाति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

स यदाशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य वीक्षाः ॥ १ ॥
अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥ २ ॥ अथ

यद्धसति यज्जक्षति यन्मैधुनं चरति स्तुतशस्त्रेण तदेति ॥ ३ ॥
 अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनामिति ता अस्य दाक्षिणाः
 ॥ ४ ॥ तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवाव-
 मृत्युः ॥ ५ ॥ तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायो-
 वस्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतद्वयं प्रतिपद्येता-
 क्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः
 ॥ ६ ॥ आदित्यत्नस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः
 पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्यो-
 तिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

मनो ब्रह्मेत्यपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभय-
 मादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद्वह्न-
 वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधि-
 दैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभ-
 यमेवाऽऽदिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥ वागेव
 ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च
 भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद
 ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति
 च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य
 एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन
 ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
 ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स
 दिग्भिर्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या

यरात्ता ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ इत्यष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवदमग्र आ-
सीत् । तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य
मात्रामशयत तन्निरभिषत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं
चाभवताम् ॥ १ ॥ तस्यैव जतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा
यौर्यज्जरायु तै पर्वता यदुल्ब समेधौ नीहारो या धमनयस्ता
नयो यद्वास्तेयमुदक स समद्रः ॥ २ ॥ अथ यत्तदजायत सोऽसा-
वदित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा
उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥
स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन
साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्नेऽरेरन्निम्नेऽरेरन् ॥ ४ ॥
इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि तृती-
योऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य
आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽत्स्मन्तीति
॥ १ ॥ अथ ह ह॥सा निशायामतिपेतुस्तद्धैव॥ ह॥सो ह॥समभ्युवाद
हो होऽयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा
ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥
तमु ह परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्त॥ सयुग्वानमिव रैक-
मात्थेति यो नु कथ॥ सयुग्वा रैक इति ॥ ३ ॥ यथा कृताव-

विजितायाधरेषाः संवन्त्येवमेन५ सर्वं तदभिसमैति यत्किञ्च प्रजाः
 साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ तदु
 ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तार-
 मुवाचाक्कारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्येति यो नु कथ५ सयुगवा
 रैक इति ॥ ५ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेषाः संवन्त्येवमेन५
 सर्वं तदभिसमैति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स
 वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह क्षत्ताऽग्विष्य नाविदमिति
 प्रत्येयाय त५ होवाच अत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्छेति
 ॥ ७ ॥ सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश त५
 हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुगवा रैक इत्यह५ ह्यरा३ इति ह
 प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ इति प्रथमः
 खण्डः ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्व-
 तरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे त५ हाभ्युवाद ॥ १ ॥ रैकैमानि षट्
 शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देव-
 ता५ शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवा-
 चाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जान-
 श्रुतः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदा-
 दाय तिचक्रमे ॥ ३ ॥ त५ हाभ्युवाद रैकेद५ सहस्रं गवामयं
 निष्काऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा
 भगवः शार्धीति ॥ ४ ॥ तस्याह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाऽऽजहारेमाः
 शूद्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा इति त हैते रैकपर्णा नाम

महावृषेषु यन्मास्मा उवाच तस्मै होवाच ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वायुं संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा
सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
॥ १ ॥ यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्स-
र्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वायुं
संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं
श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥
तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥
अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिवि-
ष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स
होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य
गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं
यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः
कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येषायाऽऽत्मा देवानां जनिता प्रजानां
हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनूरिर्भहान्तमस्य महिमानमाहुरनयमानो
यदनन्नमत्तीति व वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति
॥ ७ ॥ तस्मा उ ह बह्वस्ते वा एत पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं
तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतं सैषा विराडन्नादी तयेदं
सर्वं दृष्टं सर्वमस्येवं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य
एवं वेद ॥ ८ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचके ब्रह्मचर्यं

भवति विषत्स्यामि किंगोत्रो ऽहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हेनमुवाच
 नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने
 त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि
 सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति
 ॥२॥ स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्या-
 म्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥ तः होवाच किंगोत्रो नु सोम्या-
 सीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरः
 सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽ-
 हमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो
 नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥४॥
 तः होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप
 त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामवलानां चतुः-
 शता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्था-
 पयन्नुवाच नासहस्रेणाऽऽर्क्षीयोति स ह वर्षगणं प्रोवाप्त ता यदा
 सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हेनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकामः इति भगव इति ह प्रति-
 शुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः प्रापय न आचर्याकुलम् ॥१॥
 ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
 प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष
 वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य
 एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रका-
 शवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं

विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ६ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूत गा अभिप्रस्थापयांचकार
ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समि-
धमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तमग्निरभ्युवाद
सत्यकामश्च इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः
सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सौम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं
विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मि-
ल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्श्वतुष्कलं
पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

हस्सस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार
ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिध-
माधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तस्मै हस्स उपनिपत्या-
भ्युवाद सत्यकामश्च इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
ब्रह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै
होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्यत्कलैष वै
सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य
एतमेवं विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्यो-
तिष्मानस्मिल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं
विद्वाश्श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

मद्गुह्ये वादं वक्षेति स ह श्रोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार
 ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमपसमाधाय गा उपरुध्य समि-
 धमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनिपत्या-
 भ्युवाद सत्यकामः इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
 ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवीतीति ब्रवीतु मे भगवानिति
 तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष
 वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ य
 एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्यपास्तं
 आयतनवानस्मिल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति एत-
 मेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्यपास्ते ॥ ४ ॥
 इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाऽऽचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्यवाद सत्यकामः इति
 भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि
 को नु त्वाऽनुशशासेत्यन्ये मनष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवा-
 स्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥ श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचा-
 र्याञ्चैव विद्या विदिता सापिष्ठं प्रापतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह
 न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य-
 मुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्डग्रीन्परिचचार स ह स्मान्यानन्ते-
 बासिनः समावर्तयस्त ह स्मैव न समावर्तयाति ॥ १ ॥ तं
 जायोवाच तप्तो सचारी कुशलमग्रीन्परिचचारीन्मा त्वाऽग्नयः
 परिप्रबोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्र ॥ २ ॥

॥ ह ॥ अग्निनाऽनुशिवं दधे तसाक्षरं तामोवाच ब्रह्मचारिणं तं
किं नु न भ्रास्मीति स होमश्च बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नामा-
त्यसा व्याधिभिः प्रतिघूर्णोऽस्मि नाशिष्वामीति ॥ ३ ॥ अथ
हामयः समुदिरे ततो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्वन्तास्मै प्रब्र-
ह्मयेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ स
होवाच विजानाम्यहं एतं णो ब्रह्म कं च तु खं च न विजाना-
मीति वे होचुर्यद्वा कं तदेव खं यदेव खं तदेव कर्मणि प्राणं
च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशस पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य
एष आदित्वे पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥
स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमा-
युमेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जा-
मोऽस्मिऽश्च लोकेऽमुष्मिऽश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इत्ये-
कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा
इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति
॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति
सर्वमायुमेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं
भुञ्जामोऽस्मिऽश्च लोकेऽमुष्मिऽश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो यौर्विषुदिति य
एष विषुनि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहृते पापकृत्यां लोकी भवन्ति
 सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नारुयावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं
 भुञ्जामोऽस्मिन्श्च लोकेऽमुष्मिन्श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥
 इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते होचुरूपकोसलेषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्याऽऽचार्यस्तु ते
 गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याऽऽचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३
 इति ॥ १ ॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोमा ते
 मुखं भाति को नु त्वाऽनुशशासोति को नु माऽनुशिष्याद्भो इती-
 हापेव निहनुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्निभ्यूदे किं नु
 सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिनज्ञे लोका-
 न्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करप-
 लाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्येत
 इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः
 खण्डः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतम-
 भयमेतद्वह्नेति तद्ययप्यस्मिन्परिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव
 गच्छति ॥ १ ॥ एतं संयद्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि
 वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥
 एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि
 वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव वामनीरेष हि
 सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ यदु-
 चैवास्मिच्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिरुभवन्त्यर्चिषोऽ-

हरहन् अपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्बहुदङ्हेति मासास्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सगादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनेन्द्रात्तममयत्येष देवपथो ब्रह्मण एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमुक्त्वा नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरनुपवरी मनसा सःस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्धाताऽन्यतरां स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदन्ति ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीं सःस्करोति ह्ययतेऽन्यतरां स यथैकपाद्ब्रजन्तथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदन्त्युभे एव वर्तनी सःस्कुर्वन्ति न ह्ययतेऽन्यतरां ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्ब्रजन्तथो बोधाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं क्षिप्रः ॥ १ ॥ स एतास्तिक्ष्णो देवना अभ्यतपत्ताम्रां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोऽर्यजूंषि सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं विश्वामभ्यतप-

यजमानाया रसात्प्राग्बृहद्भूरिस्तृणयो भुञ्जरिति यजुषा
 स्त्वगिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यदुक्ते रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्ह-
 पत्ये जुहुयादृचामेष तद्रसेन चार्वा वीर्येण चार्वा यज्ञस्य विरिष्टं संद-
 धाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणा-
 ग्रौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं
 संदधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये
 जुहुयात्सामामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं
 संदधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रज-
 तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु
 चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रया
 विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतो ह वा
 एष यज्ञो यत्रैवंविद्वत्सा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा उद-
 कप्रदणो यज्ञो यत्रैवंविद्वत्सा भवत्येवंविदं ह वा एषा ब्रह्माणम-
 नुगाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवो ब्रह्मे-
 त्रैक क्रत्विक्कुरूनश्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
 सत्रांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वति नानेवं-
 विदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥
 इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति
 प्राणो वाक् ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह

स्वानां भवति वाग्वाच वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रसिष्टां वेद
 प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽस्मिंश्च चक्षुर्वाच प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥
 यो ह वै संपदं वेद सः हास्मै कामाः पयन्ते देवाश्च मानुषाश्च
 श्रोत्रं वाच संपत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह
 स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा
 अहश्चेयसि व्यूदिगेऽहश्च श्रेयानस्म्यह श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥
 ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति
 तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स बः
 श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्ये-
 त्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अबदन्तः
 प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो
 मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अप-
 श्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो
 मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्सं-
 वत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्च-
 क्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति
 यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
 श्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ
 ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पङ्कवीशशङ्कून्संखिदेदेवमि-

सराम्प्राणान्समाखिदत्तः हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि
 मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि
 त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्र-
 तिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥ अथ हैनः श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि
 त्वं तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदा-
 यतनमसीति ॥ १४ ॥ नवैवाचो न चक्षुःषि न श्रोत्राणि न मनाःसी-
 त्याचक्षते प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति
 ॥ १५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ-
 शकुनिभ्य इति होचुरतद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं
 न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच किं
 मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुरतस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-
 स्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वामो भवत्यनग्नौ
 ह भवति ॥ २ ॥ तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतयै वैयाघ्रप-
 ञ्चायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणव ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मि-
 ज्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिग-
 मिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याः रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं
 दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा
 मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा
 मन्थे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपा-
 तमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्

॥५॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्वमा हि ते
सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं
श्रेष्ठ्यं राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥
अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति
व्यं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति
तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य कश्चं चमसं वा
पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः
स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥ तदेष श्लोको
यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानी-
यात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥८॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय तं ह प्रवा-
हणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाऽशिष्यतेत्यनु हि भगव इति
॥ १ ॥ वेत्थ ददितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ
यथा पुनरावर्तन्त इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य
पितृयाणस्य च व्यावर्तना इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ
यथाऽसौ लोको न संपूर्यत इति न भगव इति वेत्थ यथा
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति
॥ ३ ॥ अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्क-
थं सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हाऽऽयस्तः पितुरर्धमेयाय तं
होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिष्यमिति
॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं

विषक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाऽहमेपा-
नैकंचन वेद यद्यहमिमानवेदिष्णं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥
स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाचकारं स ह
प्रातः सभाग उदेयाय तं होवाच मानुषस्य भगवन्गौतम
वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं
यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति स ह
कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥ तं ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार तं
होवाच यथा मा त्वं गौतमावदा यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या
ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्वैव प्रशासनमभू-
दिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदित्य एव समिद्रश्मयो
धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो
राजा संभवति ॥ २ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्यु-
दर्चिरशनिरङ्गारा ह्लादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं संभवति ॥ २ ॥
इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो
धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति
॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वाऽ-
र्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥ इति
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समियदुपमन्त्रयते
स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

इति तु षड्विंशत्यामाहुताबापः पुरुषवचसो भवन्तीति स
उल्बाधृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ
जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोग्रय
एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥ इति नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

तय इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्य श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिष-
मभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्द-
ह्नेतिमासाःस्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादि-
त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युनं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म-
गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते
इत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वाग्निः रात्रेरपरपक्षमपर-
पक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाःस्तान्ते संवत्सरमभिप्रप्नुवन्ति ॥ ३ ॥
मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकदाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो
राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन्पावत्संपातमुपि-

त्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा
 धूमो भवति धूमो भूत्वाऽग्नं भवति ॥ ५ ॥ अग्नं भूत्वा मेघो भवति मेघो
 भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति
 जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति
 तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह
 यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
 वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
 योनिमापयेरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥
 अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसृष्टावर्तीनि
 भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयः स्थानं तेनासौ
 लोको न संपूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥
 स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवःश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते
 पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरः स्तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य
 एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः
 पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ इति
 दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो
 भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महा-
 शाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं
 ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमा-
 रुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तः हन्ताभ्यामच्छामेति
 तः हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह संपादयांचकार प्रक्षयन्ति मामिमे

महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहम-
न्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं
कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त५ हन्ताभ्यागच्छामेति
त५ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्रातेभ्यः पृथगर्हाणि कारया-
चकार स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न
कदर्शो न मयपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुनो
यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं
दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥
ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्त५ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वान-
र५ संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान्होवाच प्रातर्वः
प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिरे तान्हा-
नुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राज-
न्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते
तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि
प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमा-
त्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते
व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥ इति द्वादशः
खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमु-
पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप
आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव बहु विश्वरूपं

कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरिरथो दाक्षीणिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि
प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेव-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्टेतदात्मन इति होवाचान्थोऽभ-
विष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैवाग्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते
इति वायमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वा-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं पृथग्वलय आयन्ति पृथग्रथ-
श्रेण्योऽनुयन्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्ययन्मां नाऽऽ-
गमिष्य इति ॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्ते इत्याका-
शमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो वं
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च
॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष
आत्मन इति होवाच संदेहस्ते व्यशीर्ययन्मां नाऽऽगमिष्य इति
॥ २ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच बडिलमाश्वतरार्षिं वैयाग्रपद्य कं त्वमात्मानमु-
पास्ते इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वा-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं रयिमान्पष्टिमानसि ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं

कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्ययन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष व प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यासि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमाप्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृगग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चाऽऽदित्यश्चापि तिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-

नेति ॥ २ ॥ इत्येकेविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्विचानाय स्वाहेति व्यानस्तृ-
प्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृ-
प्यति चन्द्रमासि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च
दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृ-
प्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्याम-
ग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां
यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठन्तस्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समान-
स्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति
पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां
यत्किञ्च विद्युश्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठन्तस्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति द्वाविंशः
खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति
॥ १ ॥ उदाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृ-
प्यति वायौ तृप्यन्त्याकाशस्तृप्यन्त्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायु-

आऽऽकाशश्च धितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्मादु हूँ तृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति त्रयोविंशः
खण्डः ॥ २३ ॥

स य इदं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपेह्य भस्मनि
जुहुयात्त इत्तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति तस्य सर्पेषु लोकेषु मर्षेषु भूतेषु मर्षेष्व्वात्मसु हुतं भवति
॥ २ ॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयैव ह्यस्य सर्वे पाप्मानः
प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्मादु हैवं-
वियद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे
हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला
मातरं पर्युपासत एव सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्नि-
होत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥
इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठेऽध्यायः ।

हरिः ॐ । श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणय आस त ह पितोवाच श्वेत-
केतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धु-
रिव भवतीति ॥ १ ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी रु ब्र एयाय त ह
पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्त-
ब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं
मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति

॥ ३ ॥ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्-
 द्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥
 यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽ-
 रम्भणं विकारा नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सो-
 म्यैकेन नखनिष्ठन्तनेन सर्वं काष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽ-
 रम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेव सोम्य स
 आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्य-
 द्द्येतदवेदिष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेव मे तद्वीत्त्विति
 तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुरस-
 देवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत ॥ १ ॥
 कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति ।
 सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु
 स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजाये-
 योति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्ते-
 जस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः
 स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्वच वर्षति
 तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नायं जायते ॥ ४ ॥
 इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीव-
 जमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता
 अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्त्रो
देवता अनेनैव जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥
तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोयथा तु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो
देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तद-
न्नस्यापागादग्रेरग्नित्वं वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्त-
द्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वा-
चाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥
यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेज-
सस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला महाश्रोत्रिया न
नोऽय कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदां-
चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्ण-
मिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमि-
वाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा खलु
नु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति

तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुत्रीष
भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥ आपः
पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मृत्रं भवति यो
मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशिं त्रेधा
विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स
मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञाप-
यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति
तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्वमानस्य योऽ-
णिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो
भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्वमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः
पिवाऽऽपोमयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥ स ह
पञ्चदशाहानि नाऽऽशाय हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि भो इत्युचः
सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो
इति ॥ २ ॥ तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽ-

ङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेव
 सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि
 वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाऽऽशाथ
 हैनमुपससाद तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥
 तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहिनस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं
 परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत्
 ॥ ५ ॥ एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽ-
 भूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयं
 हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विज-
 ञ्नाति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य
 विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा
 संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्व-
 रूपीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं
 दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव
 खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा
 प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥
 अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति
 नामाऽऽप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरु-
 षनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुक्लमुत्पतितं
 सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क-
 मूलं स्यादन्यत्राज्ञादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुक्लेनापो मूलम-

न्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य
 शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-
 तनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम
 तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय
 इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्याति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितं सोम्य
 विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क मूलं
 स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा
 सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
 सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः
 पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य
 सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते-
 जसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य एषोऽणिनैतदात्म्य-
 मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ज्ञूय
 एव मा भगवान्विज्ञापात्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥
 इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथा सोम्य मधु मधुक्रतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षा-
 णां रसान्समवहारमकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र
 न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य
 रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
 सति संपद्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा
 वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा
 यद्यद्भवति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषोऽणिनैतदात्म्यमिदं

सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥४॥ इति नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्पाच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः
समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न
विदुरियमहमस्नीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त
इह व्याघ्रो वा तिहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पाङ्गो वा
दक्षो वा मशको वा ययद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥२॥ त य एषोऽग्निमै-
तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽऽयाहन्याज्जीवन्स्त्रवेदो
मध्येऽऽयाहन्याज्जीवन्स्त्रवेदोऽग्रेऽऽयाहन्याज्जीवन्स्त्रवेत्स एष जीवे-
नाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतः पेयीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ अस्य
यदेकांशाखा जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीया जहात्यथ
सा शुष्यति तृतीया जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः
शुष्यति ॥ २ ॥ एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं
वाव किलेदं भ्रियते न जीवो भ्रियत इति स य एषोऽग्निमैतदा-
त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय
एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥
इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्द्धीति भिन्नं भगव
इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां
भिन्द्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव
इति ॥ १ ॥ त५ होवाच यं वै सोम्येतमणिमानं न निभालयस
इत्यस्य वै सोम्यैषोऽणिम एव महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व
सोम्येति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य५ स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापय-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति द्वादशः खण्डः ॥१२॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स तथा
चकार त५ होवाच यदोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति
तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥ यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचा-
मेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्य-
न्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा
इति तद्ध तथा चकार तच्छ्वत्सवर्तते त५ होवाचात्र बाध किल
सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैत-
दात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य५ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽति-
जने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्बोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मा-
यीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य
यथाभिनहन् प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति

स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमे-
वेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ
संपत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां
जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे
प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदाऽस्य वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राण प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदा-
त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय
एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥
इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्प-
रशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं
कुरुते साऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रति-
गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्याकर्ता
भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनाऽऽ-
त्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते
॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-

विति ॥ ३ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ इति छान्दोग्यो-
पनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तः
होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच
॥ १ ॥ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थ-
मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यः राशिं दैवं निधिं
वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्योति ॥ २ ॥ सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छुतः ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य-
स्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-
च्छोकस्य पारं तारयत्वात् तः होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा
नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्व-
णश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो
निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या

त्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्तेति ॥ ४ ॥ स
या नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं त्रास्य यथाकामचारो
भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्म भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ इति
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयात् यजुर्वेदः साम-

वेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशि-
 दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
 नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं
 चापश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयांसि च तृणव-
 नरपतीऽश्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं
 चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै बाहूनाभ-
 विष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु
 नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमु-
 पारस्वति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं
 तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो
 वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले
 द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति स
 यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीये-
 त्यथ कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं
 चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म
 मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो
 गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
 भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवा-
 न्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वे संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ

वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति
 मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि
 संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समकल्पतां यावापृथिवी
 समकल्पेतां वायुश्चाऽऽकाशं च समकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च तेषां
 संवत्पत्यै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संवत्पत्या अन्नं संकल्पते-
 ञ्चस्य संवत्पत्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानां संवत्पत्य मन्त्राः
 संकल्पन्ते मन्त्राणां संवत्पत्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणां
 संवत्पत्यै लोकः संकल्पते लोकस्य संवत्पत्यै सर्वं संकल्पते स
 एष संकल्पः संकल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यः संकल्पं ब्रह्मेत्यु-
 पास्ते क्लृप्तान्व स लोकान्ध्रवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथ-
 मानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथा-
 कामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पा-
 द्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
 ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ
 मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं
 भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकाय-
 नानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो
 भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्नयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः
 स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तं
 ह्येवैषामैकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥
 स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रवान्ध्रुवः प्रतिष्ठिता-

प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव-
श्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं
ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवाऽऽपो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देव-
मनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादा-
ऽशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिन-
स्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति
॥ १ ॥ स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्याना-
द्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥
इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति
यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां
वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च
पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च
पशूश्च वयाःसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं
धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं
चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञा-
नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै

स लोकाञ्ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो
विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्र-
वीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवा-
नाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता
भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपतीदन्दृष्टा भवति श्रोता भवति
मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन
वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन
देवमनुष्या बलेन परावश्य वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदा-
न्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥ १ ॥
स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रिर्नाश्रीयाद्यद्युह जी-
वेद्यवाऽदृष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्याऽऽ-
थै दृष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपा-
स्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽ-
न्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥
इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वावान्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधी-
यन्त प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यान-
न्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं
पृथिवी यदन्तरिक्षं यदूद्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाऽसि
च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता
अप उपास्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वा-
न्कामाऽस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव
भूयाऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याऽऽकारामभितपति
तदाऽऽहुर्निरोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं
दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्यु-
द्भिराह्लादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ १ ॥
स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजसो वै स तेजस्वतो लोकान्मास्व-
तोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाका-
मचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति
तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इत्ये-
कादशः खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकारो वै सूर्याचन्द्रमसावुतौ
विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकारोनाऽऽह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकारेण प्रति

शृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मे-
त्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसंबाधानुरुगाय-
वतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्या-
काशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वावाऽऽकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो
नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरे-
युरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति
स्मरेण पशून्स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते
यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्यारोद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि
कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशा-
मुपास्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयाऽस्य
सर्वे कामाः समृध्यन्त्यभोगा हास्याऽऽशिषो भवन्ति यावदा-
शया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्तेऽस्ति भगव आशया भूय इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

प्राणो वा आशया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एव-

मस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं
ददाति प्राण ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो
प्राणः स्वरा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा
ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽऽस्त्वित्येवैनमाहुः
पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा
वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समानं व्यतिषंदहेन्नैवैनं
ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽ-
सीति नाऽऽचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥ प्राणो
ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं
विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति
ब्रयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः
सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्सत्यं वदति
विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्त्वैव
विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्धात्पथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते श्रद्धधेव मनुते
श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥
इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै निरितिष्ठत्यथ श्रद्धधाति नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धधाति नि-
रितिष्ठन्नेव श्रद्धधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निरितिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव
निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुख-
मेष लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव
विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥
इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स
भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै
भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह
महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्य क्षेत्राणयायतनानीति
नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति
॥ २ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदः सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहं-मुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एवाऽऽत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराद् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतरतेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावति-रोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताः सर्वः ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा (धैव) भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विश्वाति-राहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विमोक्षस्तस्मै मुदितकषायाय तमसस्परं दर्शयति भग-

वान्सनात्कुमारस्त५ स्कन्द इत्याचक्षते त५ स्कन्द इत्याचक्षते
॥ २ ॥ इति षड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥ इति छान्दोग्योपनि-
षदि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

हरिः ॐ । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् दन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासि-
तव्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ २ ॥ यावान्ना अयमाकाश-
स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव
समाहिते उभावाग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥
तं चेद्ब्रूयुरस्मिन्श्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामा यदैतज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्वंस्तते वा किं
ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न
वधेनास्य हन्यत एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष
आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथा-
नुशासनं य यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं
तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥ तद्यथेह कर्मजिणे लोकः क्षीयत एव-
मेवामूत्र पुण्यजिता लोकः क्षीयते तय इहाऽऽत्मानमननुविद्य

व्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवत्यथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामास्ते-
षां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ इति प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समु-
त्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि
मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति
तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्ति-
ष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृ-
लोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन
स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो
भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥ अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति
संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संक-
ल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते
॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादितलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
गीतवादिते समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो महीयते
॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः
समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्त-
मभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्ति-

ष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सता-
मनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते
॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न
लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृ-
तापिधानास्तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि
संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष
आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माच्छ्रद्धयमहरहर्वा
एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छ-
रीरात्सुमुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष
आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वल्लेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो
नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि
सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे
यच्छति यदनेनोभे यच्छति यस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेति ॥ ५ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैत-
सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं
सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥
तस्माद्वा एत- सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नवि-
द्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एत- सेतुं तीर्त्वा-
ऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मला-
कस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

अथ ययज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्व्रह्मचर्येण ह्येव यो
ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्व्रह्मचर्येण
ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते
ब्रह्मचर्यमेव तद्व्रह्मचर्येण ह्येव सत्त आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौ-
नमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्व्रह्मचर्येण ह्येवाऽऽत्मानमनुवि-
मनुते ॥ २ ॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽयं यदरणाय-
नमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके
तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयं सरस्तदश्वत्थः सोमसवनसा-
दपराजिता पूर्वब्रह्मणः प्रभुविमिनं हिरण्यमम् ॥ ३ ॥ तद्य एवै-
तावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष
ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिमास्ति-
ष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यत्रौ वा आदित्यः
पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥
तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्राभौ गच्छन्तीं चामुं चैवमेवैता-
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोभौ गच्छन्तीं चामुं चामुष्मादादि-
त्यात्प्रतापन्ते ता आसु नाडीषु सूता अभौ नाडीभ्यः प्रा-
९५

यन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः
 संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं
 न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥
 अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहु-
 र्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो
 भवति तावज्जानानि ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्य-
 थैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वा भीयते स
 यावत्क्षिप्येन्मनसावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां
 प्रपदनं निरोधोऽवेदुषाम् ॥ ५ ॥ तदेष श्लोकः । शतं चैका च
 हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्न-
 मृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युक्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥
 इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः
 सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाश्च
 लोकानामोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
 ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुधिरिते होचुर्हन्त
 तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानामोति
 सर्वाश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसु-
 राणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
 ॥ २ ॥ तौ ह द्वान्निःशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजा-
 पतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तामिति तौ होचतुर्थ आत्माऽपहत-
 पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
 सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाश्च

लोकानामिति सर्वाश्च कामान्यन्तमात्मानमनुविष्य विजानातीति
 भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ ह
 प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिरूपायते
 यश्चायमादर्शं कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिरूपायत
 इति होवाच ॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे
 प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं
 पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव
 आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजाप-
 तिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथा-
 मिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवे-
 क्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ
 होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व
 एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥
 तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्याऽऽत्मानमननुविष्य व्रजतो
 यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभाविष्य-
 न्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराअगाम तभ्यो हैता-
 मुपनिषदं प्रोवाचाऽऽत्मैवेह मह्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह
 मह्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥
 तस्मादप्येहाददानमश्रद्धधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणां

ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सःस्कुर्व-
न्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्टमः
खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मि-
ञ्शरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः
परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तः ह
प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरो-
चनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भग-
वोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः
परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः
परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स
हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

स एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव
देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
यदि स्नाममस्नामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधे-
नास्य हन्यत नास्य स्नाम्येण स्नामो घ्नन्ति त्वेवैन विच्छादय-

न्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामि
 ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय त॰ ह प्रजापतिरुवाच मघव-
 न्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच
 तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्नाम-
 मस्नामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न व नास्य हन्यते
 नास्य स्नाम्येण स्नामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव
 भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवान्नि-
 होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं
 वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच
 ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आ-
 त्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज
 स हाप्राप्त्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव॰ संप्रत्यात्मानं
 जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो
 भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय
 त॰ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमि-
 च्छन्पुनरागम इति स होवाच ना खल्वयं भगव एव॰ संप्र-
 त्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमे-
 वापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
 मघवान्निहोवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवा-
 न्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्यु-
 वास तान्येकशत॰ संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशत ह वै वर्षाणि मघ-

वान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाप्त तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याश-
रीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥ अशरीरो वायुरभ्रं विद्युस्तनयित्नु-
रशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योति-
रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते स उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा-
यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा
प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥
अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय
चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो
वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदे-
दं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो
वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्यदैवं चक्षुः स वा एष एतेन
दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥
तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका
आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च
कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच
प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽथ इव रोमाणि
विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं
कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवाभीत्यभिसंभवाभीति ॥ १ ॥ इति
त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वत्स
तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं
भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनु-
प्रापत्ति स हाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु
माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥१॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥१४॥

तद्धैतद्वत्स प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजापत्य
आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिरोपेणाभिस-
मावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदध-
दात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिं सन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः
स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरा-
वर्तते न च पुनरावर्तते ॥१॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥१५॥ इति
छान्दोग्योपनिषदष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मै-
पनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराक-
णमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदान्मनि निरते य उपनिषत्सु
धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।
इति छान्दोग्योपनिषत् ॥ ९ ॥

अथ बृहदारण्यकोपनिषत् ।

ॐ । उषा वा अश्वसूर्य मेध्यसूर्ये शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमभिर्वैश्वानरः संवत्सर, आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठ-
मन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरादिशः पार्श्व
ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा
नक्षत्राण्यस्थीनि नमो मांसानि । ऊवध्यः सिकताः सिन्धवो
गुदां यकृच्च क्लोमानश्च पर्वतां ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमा-
न्युद्यन्पूर्वाधो निस्लोचजघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधू-
नते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा
अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनं
पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरं समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महि-
मानावभितः संवभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वान-
र्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥
इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नैवेह किञ्चनैव आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् । अशना-
ययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति ।
सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदे-
वार्कस्यार्कत्वं कः ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद
॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तथपाः शर आसीत्तत्समहन्यत । सा
पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरव-
र्तताग्निः ॥२॥ स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं तृती-
यः स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ
चेमौ । अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ
दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स

एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र कचैति तदेव प्रतिष्ठित्येवं विद्वान् ॥३॥
 सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं
 समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह
 पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमाविभः । यावान्संवत्स-
 रस्तमेतावतः कालस्य परस्तादमुजत । तं जातमभिव्याददात्म
 भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इममाभि-
 मस्थे कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तथा वाचा तेनाऽऽत्मनेदं
 सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजुषि सामानि छन्दांसि यज्ञा-
 न्प्रजाः पशून् । स यथेदवासृजत तत्तदनुमाधियत सर्वं वा
 अन्तीति तददितेरदितित्वं सर्वस्येतस्यान्ता भवति सर्वमस्यान्नं
 भवति य एवंतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥ सोऽकामयत भूयसा
 यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य
 तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषू-
 त्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमाधियत तस्य शरीर एव मन आसत्ति
 ॥६॥ सोऽकामयत मेध्यं मइदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामीति । त-
 तोऽश्वः समभवद्यदश्वन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।
 एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत ।
 तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून् देवताभ्यः प्रत्यौ-
 हत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त एष ह वा
 अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे
 लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरैकैव देवता भवति
 मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्याऽऽत्मा
 भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥७॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयमा एव देवा
 जायमा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरा-
 न्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥ ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति

तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्य-
न्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
तिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वं
न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं
देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा
यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह
चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि
भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदु-
रनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः
श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने ।
ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽवि-
ध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा
॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उद-
गायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं संकल्पयति
तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति
स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः
पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्धं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्य-
न्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो
विध्वंसेतैव हेव विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य
एषं वेद ॥ ७ ॥ ते हांचुः क नु सोऽभूयो न इत्थमसक्तेत्यय-

मास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां* हि रसः ॥८॥
 सा वा एषा देवता दूर्नामि दूरं* ह्यस्या मृत्युर्दूरं* ह वा अस्मान्-
 मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां
 पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्रमयांचकार
 तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियाञ्जेत्पा-
 प्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥ सा वा एषा देवतैतासां देव-
 तानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत ॥ ११ ॥ स वै
 वाचमेव प्रथमामत्यवहत्मा यदा मृत्युमत्यमुच्यत साऽग्निरभव-
 त्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ प्राण-
 मत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण
 मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युम-
 त्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रा-
 न्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत
 दिशोऽभवत्*स्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥
 अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ
 चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येव* ह वा एनमेषा देवता
 मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागाय-
 द्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽननैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
 ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं* सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीगन्
 नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति त*
 समन्तं परिण्यविशन्ति । तस्माद्यदनेनान्नमन्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येव*
 ह वा एनं* स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानां* श्रेष्ठः पुर एता
 भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविदं* स्वेषु प्रति प्रति-
 ब्रूभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैत-
 मनु भार्यान्ब्रूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सोऽ-
 यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां* हि रसः प्राणो वा अङ्गानां*

रसः प्राणो हि वा अङ्गानां रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गाना-
 त्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छ्रुष्यत्येष हि वा अङ्गानां रसः
 ॥ १९ ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्त-
 स्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म
 तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम
 वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तस्माभनः सामत्वम् । यद्वैव समः
 प्लुषिणा समो मशकंन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः
 समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वैव सामाश्नुते साम्नः सायु-
 ज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥
 एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणे हीदुः सर्वमुत्तब्धं वागेव
 गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चै-
 कितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं तस्य राजा मूर्धानं विपात-
 यतायदितोऽथास्य आङ्गिरसोऽन्येनादगायदिति वाचा च ह्येव
 स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं
 वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादात्विज्यं
 करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छत तथा वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽत्विज्यं
 कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव अथो यस्य स्वं भवति
 भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य
 हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर
 एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद
 ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति
 तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो
 गीयतेऽन्न इत्यु हेक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पवमानानामेवा-
 भ्यारोहः स वै खलु प्रस्ताता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्त-
 देतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
 मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहामतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा
 असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो

मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं
गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरो-
हितामिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमा-
गायेत्तस्माद् तेषु वरं वृणीत ये कामं कामयेत तः स एष एवं-
विदुद्वाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा ये कामं कामयेत तमागा-
यति तद्धैतल्लोकजिदेव न ह्येवालोक्यताया आशाऽस्ति य एवमे-
तत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽ-
पश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रि-
तोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पू-
र्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्प्राप्स्यन् औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं
योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽविभेत्तस्मादकाकी विभेति
स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत एवास्य
भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेप्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥ स वै
नैव रेमे तस्मादकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत । स हैतावानाम
यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इमेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः
पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्व इति ह
स्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताः
समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सो ह्यमीक्षां चक्रे कथं
नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽस्मान्नीति सा
गौरभवदृषभ इतरस्ताः समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराऽ-
भवदश्ववृष इतरा गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताः समेवाभवत्तत
एकशफमजायताजेतराऽभवद्वस्त इतराऽविरितरा मेष इतरस्ताः
समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तेवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पि-
पीलिकाभ्यस्तःसर्वममृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहः
हीदः सर्वममृक्षीति ततः सृष्टिर्भवत्सृष्ट्याः हास्यैतस्यां भवति
य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्यत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्नि-

मसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्त-
 रतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव
 सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्वेतसोऽ-
 सृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवा-
 न्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ
 यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याः हास्यैतस्यां
 भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपा-
 भ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदं रूप इति तदिदमप्येतर्हि
 नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदं रूप इति स एष
 इह प्रविष्टः । आ नखाग्रभ्यां यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्वि-
 श्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स
 प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यः श्वक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं
 मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमु-
 पास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवापासी-
 तात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमा-
 त्माऽनेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिः
 श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽ-
 न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं
 ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियः रीतस्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-
 मुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं
 भवति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यद्वह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या
 मन्यन्ते । किमु तद्वह्माविद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥ ब्रह्म वा
 इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्स-
 र्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा
 मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन् नृषिर्वामिदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवः सूर्यश्चेति
 तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति
 तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषाः स भवति

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्याऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद
यथा पशुरेव* स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं
भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमा-
नेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या
विद्युः ॥ १० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिकमेव तदेक* सन्न
व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्रा-
णीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।
तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते
राजसूये क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्वह्म ।
तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति
स्वां योनिं य उ एन* हिनस्ति स्वा* स योनिमृच्छति स पापी-
यान्भवति यथा श्रेया*स* हि*मित्वा ॥ ११ ॥ स नैव व्यभ-
वत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते
वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव
व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै । पूषेय* हीद* सर्वं
पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत
धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबली-
यान्बलीया*समाश*सते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै
तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्त* सत्यं वदती-
त्येतद्धचेवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद्रशूद्रस्तदग्नि-
नैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन
वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
मनुष्येष्वेताभ्या* हि रूपाभ्या ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा
अस्मालोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति
यथा वेदो वाऽननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनवंचिन्म-
हत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव
लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म

क्षीयते । अस्माद्धचेवाऽऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥
 अथो अथ वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति
 यद्यजते तेन देवानां लोकोऽयं यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पि-
 तृभ्यो निवृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्या-
 न्वामयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृ-
 णोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वराः स्या
 पिपीलिकाभ्य उज्जीवन्ति तेन तेषां लोकः यथा ह वै स्वाय
 लोकाधारिष्टिमिच्छेदेव ह वै विदे भवाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति
 तद्वा एतद्विदितं भीमाभितम् ॥ १६ ॥ आत्मैवेदमग्र आसी-
 देक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजाययाये वित्तं मे
 स्यादथ कर्म कुर्वीयेतावान्वै कामो नेच्छः श्वनातो भूयो
 विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजाये-
 याय वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतषामेकैकं न
 प्राप्नोत्यच्छ एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्याऽऽत्मा
 वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते
 श्रोत्रं देवः श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि
 कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
 पुरुषः पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किंच तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं
 वेद ॥ १७ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधा-
 रणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्राय-
 च्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि
 न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमात्ति
 प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः
 ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितरिति मेधया हि
 तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्सा-
 धारणमन्नं यदिदमयते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते

मिश्रः स्येत् । द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छादिति तत्पयः । पयो हेवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं धृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्त्यय वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदः सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमप जयत्येवं विद्वान्सर्वः हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छाति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्माभिर्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येवम् । स देवानपि गच्छाति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशःसा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादापि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता

प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव
 यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भू-
 त्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं
 मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥
 यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं
 तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपम-
 यमग्निस्तथावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥
 अथेतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तथावदेव
 मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः
 प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य
 सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथेतस्य प्राणस्याऽऽपः
 शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावा-
 नसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्त-
 वत उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽ-
 नन्तः स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एषु संवत्सरः प्रजापतिः
 षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी
 कला स रात्रिभिरेवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽसावास्याः
 रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
 प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि
 कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स
 संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य
 वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनै-
 वाऽऽच पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं
 तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगा-
 दित्येवाऽऽहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृ-
 लोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नाग्येन
 कर्मणा कर्मणा पितृलोकं विद्यया देवलोकं देवलोको वै लोका-

नाः श्रेष्ठस्तस्मादविद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥ अथातः संप्रतिर्यदा
 प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः
 प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानृक्तं तस्य
 सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्ये-
 कता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतेतावद्वा
 इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजादिति तस्मात्पुत्रमनु-
 शिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवविदस्माल्लोका-
 त्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किं-
 चिदक्षण्याऽकृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति
 तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथेनमेते
 देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्ये चैन-
 मग्नश्च दैवी वागाविशति सा वै देवी वाग्यया यद्यदेव
 वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन
 आविशति तद्वै देवं मनो येनाऽऽनन्देव भवत्यथो न शोचति
 ॥ १९ ॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रममश्च देवः प्राण आविशति स
 वै देवः प्राणो यः संचरःश्वासंचरःश्च न व्यथतेऽथो न
 रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देव
 तैव स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येव ह वै विदं
 सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमे-
 वाऽऽसां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं
 गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह क-
 र्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाह-
 मिति वाग्दधे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमे-
 वमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूवोपयेमे
 तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्रा-
 म्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः
 प्राणस्तानि ज्ञातुं दाधिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरःश्वासंच-

रश्च न व्यथतऽथो न रिप्यति हन्तास्यैव सर्वं रूपमसामेति त
 एतस्यैव सर्वं रूपमभवत्स्तस्मादत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति
 तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य
 उ ह वैर्विदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हेवान्ततो म्रियत इत्यध्या-
 त्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदेवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दधे तप्स्या-
 म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता
 यथादेवतः स यथेषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देव-
 तानां वायुर्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता
 देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदति सूर्यो-
 ऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं
 देवाश्चाक्रिरे धर्मः स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतमुर्ह्यधियन्त
 तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चेवापान्याच्च
 नेन्मा पाप्मा मृत्युरापनुवादिति यद्युचरेत्समापिपयिषेत्तमा एतस्यै
 देवतायै सायुज्यः सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं
 ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्त्य-
 मथो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषाः सामैताद्धि सर्वे-
 नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैताद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥
 अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्ति-
 ष्ठन्त्येतदेषाः सामैताद्धि सर्वे रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
 रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्त्यमतो हि
 सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाः सामैताद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेत-
 देषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतन्नयः सदेकमय-
 मात्माऽऽत्मा एकः सन्नेतन्नयं तदेतदमृतः सत्त्येन च्छन्नं प्राणो
 वा अमृतं नामरूपे सत्त्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति
 षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आसः स होवाचाजातः

शत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्य
वाचि दद्यो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स
होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्यं पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति
स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः
सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातश-
त्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्हं सुतः प्रसुतो भवति
नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति
पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥
स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तीति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना-
स्यास्माल्लोकात्प्रजाद्वर्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमु-
पास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्य-
जायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विषास-
हिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह
भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो
य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो

प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ स होवाच गाग्यो य एवायमादर्शं
 पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
 न्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमु-
 पास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनि-
 गच्छति सर्वाःस्तानतिराचते ॥ ९ ॥ स होवाच गाग्यो य
 एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूद्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
 चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास
 इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिल्लोक आयुरेति नैनं पुरा
 कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गाग्यो य एवायं
 दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
 स्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्रणश्छिद्यते ॥ ११ ॥
 स होवाच गाग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
 इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अह-
 मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिल्लोक आयु-
 रेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गाग्यो
 य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजा-
 तशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति
 स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा
 भवति स ह तूष्णीमास गाग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रु-
 तावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच
 गाग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं
 चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वृक्ष्यतीति व्येव त्वा जप-
 यिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषः सुप्तमाजग्म-
 तुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति
 स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेपं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥
 स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः

कैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥
 स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुष-
 स्तदेषां प्राणमज्ञां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशस्तस्मिच्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति
 नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं
 श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥ स यत्रैतत्स्वप्न्यथा चराति ते हास्य
 लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं
 निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा-
 कामं परिवर्तते तैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं
 परिवर्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुप्तो भवति यदा न कस्यचन
 वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमाभि-
 प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा
 महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिधीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमे-
 वैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः
 क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः
 सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिष-
 त्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥
 इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुः साधानः सप्रत्याधानः सस्थूणः सदामं
 षेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणाद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं
 मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाऽन्नं
 दास ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तथा इमा अक्षन्लो-
 हिन्यो राजयस्ताभिरेन रुद्रोऽन्वायतोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः
 पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं
 तेनेन्द्रोऽधरयैमं वर्तन्या पृथिव्यन्वायन्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं
 क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लांका भवति । अर्वाग्बिलश्च-
 मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशां निहितं विश्वरूपम् । तस्याऽऽसत्

ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । अर्वाग्विलश्च-
मस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न-
स्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं
प्राणानेतदाह तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा
ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्ध्यष्टमी
ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥ इमामेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोत-
मोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वा-
मित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं
कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति
सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्राह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च मर्त्ये चामृतं च स्थितं
च यच्च सच्च त्वं च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्ते यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चै-
तन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थित-
स्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥
अथामूर्ते वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्र्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यै-
तस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैष रसो य एष एतस्मिन्म-
ण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्या-
त्ममिदमेव मूर्ते यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्म-
र्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥ अथामूर्ते
प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्र्यं तस्यैतस्या-
मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैष रसो योऽयं दाक्षि-
णेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य
स्वप्नम् । यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो
यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तः सकृद्विद्युत्तेव ह
वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येत-

स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥६॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तं पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितः स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तं नेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारं नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रव-

णेन मत्या विज्ञानेनेदः सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादा-
 योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादायोऽन्यत्राऽऽ-
 त्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोका-
 न्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद भूतानि तं
 परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानिवेद सर्वं तं परादायोऽन्यत्राऽऽत्मनः
 सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदः
 सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुंदुभेर्ह्यमानस्य न बाह्या-
 ञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य
 न बाह्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन
 शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वी-
 णायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय वी-
 णायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स
 यथाऽऽर्द्धेधांश्चरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य म-
 हतो भूतस्य निःश्वसितं भतद्यद्ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गि-
 रस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
 ख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि ॥ १० ॥ स
 यथा सर्वासामपाः समुद्र एकायनमेवः सर्वेषां स्पर्शानां त्वगे-
 कायनमेवः सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवः सर्वेषां
 रसानां जिह्वैकायनमेवः सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवः
 सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां संकल्पानां मन
 एकायनमेवः सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवः सर्वेषां
 कर्मणां हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायन-
 मेवः सर्वेषां विसर्गाणां पाथुरेकायनमेवः सर्वेषामध्वनां पादा-
 वेकायनमेवः सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥ स यथा
 सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्र-
 हणयेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं

महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमू-
हन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं
वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदि-
तर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति
तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजा-
नाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं
पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत
तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजा-
नीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मः शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां
भूतानां मध्वासामपाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रेतसस्तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः
सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽदित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-

यमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षु-
षस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां
दिशाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
॥ ६ ॥ अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्श्चन्द्रं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स यो-
ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां
भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां
विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ८ ॥ अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-
यित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोम-
योऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽकाशस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥ अयं धर्मः
सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-
स्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ११ ॥ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव

स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥ इदं मानुषं
 सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-
 स्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
 ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां
 मध्वस्याऽऽत्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मात्मनि
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
 षोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥
 स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां
 राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमे-
 वास्मिन्मात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे
 प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वै तन्मधु
 दध्यङ्गुलार्थवर्णोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ।
 तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
 दध्यङ्गु ह यन्मध्वार्थवर्णो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति
 ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गुलार्थवर्णोऽश्विभ्यामुवाच । तदे-
 तदृषिः पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यः शिरः
 प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृता यन्त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपि कक्ष्यं
 वामिति ॥ १७ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गुलार्थवर्णोऽश्विभ्यामुवाच ।
 तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।
 पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । स वा अयं
 पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चना-
 संवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गुलार्थवर्णोऽश्विभ्यामुवाच ।
 तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपः रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य
 रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य
 हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि
 बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा
 ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ व२३ः पौतिमाष्यो गौपवनाद्वौपवनः पौतिमाष्यात्पौति-
माष्यो गौपवनाद्वौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौ-
ण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः
॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिस्लाताच्चान-
भिस्लात आनभिस्लातादानभिस्लात आनभिस्लातादानभिस्लातो
गौतमाद्वौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ पारा-
शर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च
गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो वैजवापायना-
द्वैजवापायनः कौशिकायनः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशि-
काद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पा-
राशर्यो जातुकर्ण्यज्जातुकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चाऽऽसुरा-
यणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भार-
द्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिर्गौतमाद्वौतमो गौतमाद्वौतमो
वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः
काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौ-
ण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः
सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपाच्चाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्वि-
भ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्ध्यङ्गाथर्वणोऽथर्वणो देवादथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्व२सनान्मृत्युः प्राध्व२सनः प्रध्व२सनात्प्रध्व२-
सन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तोर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः
सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ जनकां ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तव ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवाः सहस्रमवरुध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवः ॥ १ ॥ तान्हेवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्राह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवाश् इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधः कथं नो ब्राह्मिष्ठो ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वला बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्राह्मिष्ठोऽसीद् इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मनिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयः स्म इति तः ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्नोति सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रात्विजाऽग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तथेयं वाक्सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणात्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रात्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तयोऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाऽऽक्रमेण यजमानः

स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्भिर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृ-
भिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुराणुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरास्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनु-
ष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यवन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुराणु-
वाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्म-
मिति प्राण एव पुराणुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुराणुवाक्यया जयत्यन्तरि-
क्षलोकं याज्यया द्युलोकः शस्यया ततो ह होताऽश्वल उपर-
राम ॥ १० ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ हेनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावति-
ग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपाननातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाजि-
मति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा हि

नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण
 गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स
 रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं
 वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति
 ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि
 कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण
 गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्ने ग्रहः स
 स्पर्शनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्विदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा
 अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं
 मृत्योरन्नं कास्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः
 सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
 यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः कामन्त्याहो३ नेति नेति
 होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्या-
 ध्मातो मृतः शेति ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो
 म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे
 देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति
 होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्थाग्निं वागप्येति धातं प्राणश्चक्षु-
 रादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौ-
 षधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते
 कायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागाऽऽधामेवै-
 तस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य भन्त्रयांच-
 क्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म
 हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापे-
 नेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इति
 द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
 मद्गेषु चरकाः पर्यवजाम ते पतञ्जलस्य काण्डस्य गुहानैम

तस्याऽऽभीदुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽ-
ब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिर्म इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथै-
नमब्रूम क पारिक्षिता अभवन्निति क पारिक्षिता अभवन्स त्वा
पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स
होवाचांवाच वै मांऽगच्छन्वे ते तद्यथाश्वमेधयाजिनो गच्छ-
न्तीति क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत् वै देवस्थाह-
न्यान्ययं लोकस्तः समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्समुद्रः पथेति तत्रापतीः क्षुरस्य धारा यावद्वा
मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तः णाऽऽकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा
वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत्तत्राश्वमेधया-
जिनोऽभवन्नित्येवमिव वै म वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव
व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्भूत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्यु-
र्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त
आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति
स त आत्मा सर्वान्तरो योऽयानेनायानीति स त आत्मा सर्वा-
न्तरो यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदाने-
नोदानिति स त आत्मा सर्वान्तः एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥
स होवाचांपस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादमौ गौरसावश्व इत्ये-
वमेवैतद्ब्रूयपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञ-
वल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन श्रुतः श्रोतारः शृणुया
न मतेर्भन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । एष त
आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्ते ततो होपस्तश्चाक्रायण उपरराम
॥ २ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहलः कोपीतकंयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच-

यदेव साक्षादपरोक्षाद्वक्ष्यत य आत्मा सर्वान्तरस्मिन् मे व्याचक्ष्वेत्येष
त आत्मा सर्वान्तरः । कवपो याज्ञवल्क्यश्च सर्वान्तरो योऽश्ना-
यापिषामे शोकं मोहं जगं पृथुप्रत्येति । एतं वै तमात्मानं
विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा विचैषणा
या विचैषणा सा लोकैषणोभे ततो एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्रा-
ह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं
च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स
ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्याच्चेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहेलः
कौषीतकेय उपरगम ॥ १ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति हांवाच
यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च
प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्त-
रिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोता-
श्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च
प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्र-
लोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु
नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच
गार्गी माऽतिप्राक्षीमां ते मूर्धा व्यपन्नदन्तिप्रस्थ्यां वै देवतामति-
पृच्छसि गार्गी माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपर-
राम ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हेनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्याऽऽ-
सीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध
आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाऽश्व वेत्थ नु
त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं
तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाऽश्व वेत्थ नु
त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकः सर्वाणि
च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं
भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाऽश्व यो वै
तत्काप्य सूत्रं विद्यान्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मावित्स लोकवित्स
देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं
वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमाविद्वाऽस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवी-
रुदजसे मूर्धा ते विपातिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं
चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्देद वेदेति यथा वेत्थ
तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाच वायुवै गौतम तत्सूत्रं वायुना
वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्दे गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रः सिषता-
स्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठ-
न्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः
पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽ-
प्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्याऽऽपः शरीरं योऽपोऽ-
न्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्न-
ग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष
त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षाद-
न्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षः शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो

यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायो-
रन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमय-
त्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो
यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो
यमादित्यो न वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यम-
यत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽ-
न्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रतारके
तिष्ठश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य
चन्द्रतारकः शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो
यमाकाशो न वेद यस्याऽऽकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठःस्त-
मसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यम-
यत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठःस्ते-
जसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥१४॥
यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि
न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥१५॥
यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं
यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो
वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य वाक्शरीरं यो
वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्च-
क्षुषि तिष्ठश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्च-
क्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे

तिष्ठच्छ्रोत्रादन्तरो य* श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्र* शरीरं यः
 श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो
 मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो
 मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि
 तिष्ठ*स्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्मन वेद यस्य त्वक्शरीरं यस्त्वचमन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठ-
 न्निज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञान* शरीरं यो
 विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो
 रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो य* रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो
 रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः
 श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यो-
 ऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञा-
 तेष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणि-
 रुपरराम ॥ २३ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ
 प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्र-
 ह्माद्यं जेतति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञ-
 वल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोयपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं
 कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्तं कृत्वोपोत्तिष्ठदेव-
 मेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ
 गार्गीति ॥ २ ॥ सा हांवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृ-
 थिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे-
 त्याचक्षते कस्मि*स्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच
 यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाकपृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे
 यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं
 चेति ॥ ४ ॥ सा हांवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं
 व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच

यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च
प्रोतं चेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाकपृ-
थिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे-
त्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वा-
काश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी
ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छा-
यमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाग-
मनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किं-
चन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा
इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्यो-
ऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीचोऽन्या यां यां च
दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतां मनुष्याः
प्रशंसन्ति यजमानं देवा दवीं पितरोऽन्वायन्ताः ॥ ९ ॥ यो वा
एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते
बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्य-
विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गी विदि-
त्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्य-
दृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ
नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति वि-
ज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥
सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्मम-
स्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मायं
जेतेति ततो ह वाचधममुपरराम ॥ १२ ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् । ८ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाद्वित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥१॥ स होवाच महिमान एवेषामंते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥२॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥३॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥५॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका ए हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्दयमेक इवै पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदास्मिन्निदं सर्वमध्याध्नात्तेनाध्यः इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥९॥

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निलोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
 विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
 वेद वा अहं पुरुषः सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं
 शरीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवते-
 त्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥ काम एव यस्याऽऽयतनः हृदयं लोको
 मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्याऽऽत्मनः
 परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव
 शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपा-
 ण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
 त्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
 वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवा-
 सावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्य-
 मिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्याऽऽयतनः श्रोत्रं
 लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्व-
 स्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं श्रोत्रः प्रातिभुक्तः
 पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति
 होवाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्याऽऽयतनः हृदयं लोको मनो-
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्याऽऽत्मनः
 परायणं यमात्थ य एवायं छायायमयः पुरुषः स एष वदैव
 शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपा-
 ण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
 त्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
 वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवा-
 यमादर्शो पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति

होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनो-
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै
 वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽ-
 त्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव
 शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत
 एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
 विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
 वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं
 पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजा-
 पतिरिति होवाच ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वा-
 त्स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता इति ॥ १८ ॥ याज्ञ-
 वल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्य-
 बादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति
 यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां
 दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति
 चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि
 रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति
 होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि
 प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतोऽस्यां
 दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति
 कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ
 दक्षिणां ददाति श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु
 श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति
 हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥
 किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः
 कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्सिष्ठिति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठित इति रेत-

सीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रति-
रूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव
रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदे-
वतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति
सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा
प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच
हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्य-
ग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु
वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥
अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्धये-
तदन्यत्रास्मत्स्याच्छवानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमथ्नरिभिति
॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चाऽऽत्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण
इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्वपानः
प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान
इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति
नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि
सज्यतेऽसितो न व्यथंत न रिष्यति । एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ
लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषाञ्जिरुह्य प्रत्युत्सा-
त्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि
मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा
विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहूरन्यन्मन्यमानाः
॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स
मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि
सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥ ता-
नैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—यथा वृक्षा वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ १ ॥ त्वच-
 एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति
 रसो वृक्षादिवाऽऽहतात् ॥ २ ॥ माऽसान्यस्य शकराणि किना-
 टः स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जो-
 पमा कृता ॥ ३ ॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ।
 मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ४ ॥ रेतस
 इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । धानारुह इव वै वृक्षोऽजसा
 प्रेत्य संभवः ॥ ५ ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् । मर्त्यः
 स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ६ ॥ जात एव न
 जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः
 परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥ ७ ॥ २८ ॥ इति नवमं ब्राह्म-
 णम् ॥ ९ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आववाज ।
 तः होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नवन्तानिति ।
 उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवा-
 मेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
 चार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं
 स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा
 एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवाऽऽयतनमा-
 काशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य ।
 वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै सम्राड्वन्धुः प्रज्ञायत
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
 उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टः
 हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूता-

नि वाचैव सम्राट्प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहा-
ति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं
विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वै-
देहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति
॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बा-
यनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा
तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्य-
ब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्रा-
डिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः
प्रतिष्ठा प्रियमित्येतदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव
सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्र-
तिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति
प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं प्राणो
जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो देवानप्येति य एवं
विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरे-
तेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कु-
र्वाणश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा
तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते
तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै
नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यामि-
त्येतदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच
चक्षुषा वै सम्राट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति
तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वाने-
तदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स
होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीषिपीतो भार-
 द्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा
 तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यब्र-
 वीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्रा-
 ङ्गिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवाऽऽयतनमाकाशः
 प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव
 सम्प्राङ्गिति होवाच तस्माद्वै सम्प्राङ्गपि यां कां च दिशं गच्छति
 नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्प्रादृ श्रोत्रं
 श्रोत्रं वै सम्प्रादृपरमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
 भिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृष-
 भः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त-
 च्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृ-
 मान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यम-
 नसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽ-
 ब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राङ्गिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन
 एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत काऽऽन-
 न्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्प्राङ्गिति होवाच मनसा वै सम्प्रा-
 दृस्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दा मनो
 वै सम्प्रादृपरमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
 देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं
 ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
 मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त-
 च्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा
 मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै
 ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां
 न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राङ्गिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य

हृदयमेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का
स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट्
सर्वेषां भूतानामायतनं* हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा
हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै
सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं* हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं* सहस्रं
ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञव-
ल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वान-
मेण्यन्त्यं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहि-
तात्माऽस्त्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो
विमुच्यमानः क गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामी-
त्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति
॥ १ ॥ इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एत-
मिन्धं* सन्तामिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षाप्रिया इष हि
देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य
पत्नी विराट्तयोरेष स*स्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैन-
योरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदे-
तदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृदया-
दूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता
नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्त्रवदा-
स्त्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरा-
दात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्द-
क्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दक्षः
प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा
दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽ-

शीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न
रिष्यत्यभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स
होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञतल्क्य यो नो भग-
वन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्वमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥
इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य
इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाभिहोत्रे समूदाते तस्मै
ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वधे तः हास्मै
ददौ तः ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किंज्यो-
तिरेवायं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचाऽऽदित्ये-
नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्यं याज्ञवल्क्य किंज्योति-
रेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं
ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्यं याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्यो-
तिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योति-
षाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥
अस्तमित आदित्यं याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ
किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवति वाचैवायं
ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्रा-
डपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र
न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्यं याज्ञ-
वल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योति-
रेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽ-
स्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेनि
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्यातिः पुरुषः स समानः
सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लिलायतीव स हि स्वप्नो

त्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥ स वा अयं
रुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते स
ऋकामन्ध्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा
तस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च
मध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने
इत्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं परलोक-
स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दाश्च
इत्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय
त्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्व-
पेत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथ-
योगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते न
त्वाऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथाऽऽनन्दान्मुदः प्रमुदः सृज-
ते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशा-
न्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ॥ १० ॥
तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शरीरमाभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्ता-
नभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष
एकहसः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृ-
तश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामः हिरण्मयः पुरुष एकहसः
॥ १२ ॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥
आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । तं नाऽऽयतं
बोधयेदित्याहुः । दुर्भिषज्यः हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ।
अथो खत्वाहुर्जागरितदेश एवास्येष इति यानि ह्येव जाग्रत्प-
श्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥
स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं
च । पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति स्वप्नायैव स यत्तत्र

किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवै-
 तथाज्ञवल्क्य सांऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
 ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्नं रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव
 पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव
 स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष
 इत्येवमेवैतथाज्ञवल्क्य सांऽयं भगवन्तं सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं
 विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा
 चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्र-
 वति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्य उभं कूले अनु-
 संचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति
 स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥ तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो
 वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः मःहत्य पक्षौ संलयायैव
 ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न
 कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा
 अस्यैता हिता नाम नाड्या यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽ-
 णिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहि-
 तस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति
 गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ
 यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो
 लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयं
 रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
 नाऽऽन्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
 किञ्चन वेद नाऽऽन्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं
 रूपं शोकान्तरम् ॥ २१ ॥ अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता
 लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो
 भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः
 श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्यनानन्वागतं पापेन

तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न
 पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
 विनाशित्वात् । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्
 ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातु-
 घ्रातिर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न
 रसयते न हि रसयितु रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न
 वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि-
 नाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥
 यद्वै तन्न शृणाति शृण्वन्वै तन्न शृणाति न हि श्रोतुः श्रोतेर्विप-
 रिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
 भक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै
 तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै
 तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्पृष्टुः स्पृष्टे-
 विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै
 तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
 शित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्
 ॥ ३० ॥ यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यजि-
 घ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीता-
 न्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिल एका द्रष्टाऽद्वैतो
 भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हेनमनुशश्लास याज्ञवल्क्य एषाऽस्य
 परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदेषाऽस्य परमा लोक एषाऽस्य परम
 आनन्द एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥
 स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मा-

नुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं
 मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये
 शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आन-
 न्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामा-
 नन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामा-
 नन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽ-
 कामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापति-
 लोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं
 प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च
 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्म-
 लोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं
 ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार
 मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा
 एष एतस्मिन्स्वप्रान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च
 पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥ तद्य-
 थाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञे-
 नाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति
 ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणि-
 मानं निगच्छति तद्यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धना-
 त्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गोभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रति-
 न्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमा-
 यान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्प-
 न्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येव * हैवंविदः * सर्वाणि भूतानि प्रतिक-
 ल्पन्त इदं ब्रह्माऽऽयातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा राजानं
 प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्याऽभिसमायन्त्येवमेवेम-
 मात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
 भवति ॥ ३८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा
 अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवा-
 न्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो
 भवति ॥ १ ॥ एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकी भवति
 न जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति न रसयत इत्याहुरेकी भवति
 न वदतीत्याहुरेकी भवति न शृणोतीत्याहुरेकी भवति न
 मनुत इत्याहुरेकी भवति न स्पृशतीत्याहुरेकी भवति न
 विजानातीत्याहुस्तस्य हेतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष
 आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्मो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशे-
 भ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तः सर्वे प्राणा
 अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं
 विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥२॥ तद्यथा तृणजलायुका
 तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसःहरत्येवमेवाय-
 मात्मेदः शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽ-
 त्मानमुपसःहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मा-
 त्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरः रूपं तनुत एवमेवाय-
 मात्मेदः शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याण-
 तरः रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं
 वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञान-
 मयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपो-
 मयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽका-
 ममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेत-
 दिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु-
 कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स
 यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
 कुरुते तदभिसंपद्यते ॥५॥ वदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह

कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य
यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण
इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्त-
काम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सम्ब्रह्मा-
प्येति ॥ ६ ॥ तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमच्यन्ते कामा
येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत
इति । तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमे-
वेदः शरीरः शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव
सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥
तदेते श्लोका भवन्ति । अणुः पन्था विततः पुराणो माः स्पृष्टोऽ-
नुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित
ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलः हरितं
लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृ-
त्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम
ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यवि-
द्वाः सोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति
पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥
यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेहो गहने प्रविष्टः । स
विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव
॥ १३ ॥ इहैव सन्तोऽथ विद्यस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।
ये तद्विदुर्मृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १४ ॥
यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमअसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो
विजुगुप्सते ॥ १५ ॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिशायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥ यस्मिन्पञ्च
पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्र-
ह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य

श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्षुर्ब्रह्म पुराणमग्न्यम् ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनः हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकं नैतमेव विदित्वा मुनिर्भवाति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्धस्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्णां न हि गृह्णतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सन्न्यतेऽसितो न व्यथते न रिण्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥ तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदविरां विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकंनेति । तस्मादेवं विच्छान्नो दान्त उपरतास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्यवाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः स-

आडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदे-
हान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥ स वा एष
महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद
॥ २४ ॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥
इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी
च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ
ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच
याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽ-
नया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी
यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेना-
मृताऽऽहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां
जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं
तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥ स होवाच
याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि
भवत्येतद्ब्रूयास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति
॥ ५ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै
कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया
भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भव-
न्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य
कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य

कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति ।
न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय
देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति ।
न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भव-
न्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यो भैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं
विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं
परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो
लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद वेदास्तं
परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽ-
त्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वे-
देदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि
भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्ह-
न्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुमेस्तु ग्रह-
णेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य
ध्वायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रह-
णेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायां
वायमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायां तु ग्रह-
णेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाऽऽद्रिधामे-
रम्भाहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य
निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः
पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्या-
ख्यानानीदं हुतमाक्षितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः

सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वासितानि ॥ ११ ॥
 स यथा सर्वासामपाः समुद्र एकायनमेवः सर्वेषां स्पर्शानां
 त्वमेकायनमेवः सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवः सर्वेषां
 रसानां जिह्वैकायनमेवः सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवः
 सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां संकल्पानां मन
 एकायनमेवः सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवः सर्वेषां कर्म-
 णां हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवः
 सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवः सर्वेषामध्वनां पादावेकाय-
 नमेवः सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥ स यथा सैन्धव-
 घनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽन-
 न्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय ता-
 न्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञव-
 ल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपि-
 पन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं
 ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि
 द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर
 इतरः रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरः शृणोति
 तदितर इतरं मनुते तदितर इतरः स्पृशति तदितर इतरं विजा-
 नाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्त-
 त्केन कः रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कः शृणुयात्तत्केन कं
 मन्वीत तत्केन कः स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदः सर्वं
 विजानाति तं कं विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगूह्यो न
 हि गूह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सङ्ग्यतेऽसितो न
 व्यथते न रिप्यति विज्ञातारमरं केन विजानीयादित्युक्तानुशास-
 नाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो
 विजहार ॥ १५ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

तिमाय्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौ-
ण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्छ गौतमाच्छ गौतमः
॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौत-
माद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्या-
यणाद्गार्ग्यायणे उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जावा-
लायनो आर्घ्यदिनायनाम्नाध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः
काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्या-
यणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्याज्जातूकण्य
आसुरायणाच्छ यास्काच्छाऽसुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धने-
रौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डे-
र्माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्या-
च्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कु-
मारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डि-
न्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्प-
न्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूते-
स्त्वाद्वादाभूतिस्त्वाद्भो विश्वरूपात्त्वाद्वाद्द्विश्वरूपस्त्वाद्भोऽश्विभ्या-
मश्विभौ दधीच आथर्वणाद्ध्यङ्ग्यथर्वणोऽथर्वणो देवादथर्वा
देवो मृत्योः प्राध्व*सनान्मृत्युः प्राध्व*सनः प्रध्व*सनात्प्रध्व-
*सन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्याष्टिः सनारोः सनारुः
सनातनात्सनातनः सनंगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति
श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमा-

दाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ स्वं ब्रह्म । स्वं पुराणं वायुरं समिति
ह स्माऽऽह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वे-
दितव्यम् । इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूर्ध्वदेवा मनुष्या
असुरा उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचु-
र्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥
अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमु-
वाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आ-
त्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु
नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति
व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच
व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयितुर्द द द इति
दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रय* शिक्षेदमं दानं दयामिति
॥ ३ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षर* हृदयमिति
ह इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद द इत्ये-
कमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति
स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद
सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाञ्जित इन्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं
प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्य* ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म
प्रजापतिं प्रजापतिर्देवा*स्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षर*
सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमो-

क्षमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परि-
गृहीत* सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वा*समनृत* हिनस्ति ॥ १ ॥
तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मि-
न्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्कमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्म-
ण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥२॥ य एष एतस्मिन्म-
ण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एक* शिर एकमेतदक्षरं भुव
इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे
एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं
वेद ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एक*
शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति
प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं
जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मनुमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा
यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति
यदिदं किञ्च ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद
विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्रत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्-
कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति
स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर-
स्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिद-
मद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स
यदोत्कमिष्यन्भवति नैनं घोष* शृणोति ॥ १ ॥ इति नवमं
ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य स्वं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य स्वं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुंदुभेः स्वं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोक-
मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥१॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमं* हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्य* हरन्ति परमं* हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमन्नावभ्यादधति परमं* हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ इत्येकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणा-
त्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा गुण्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माऽऽह प्रातृदः पितरं किं*स्विदेवैषं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माऽऽह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेन-
योरैकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥१॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्राणो वा उक्तं प्राणो हीदं* सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मा-
दुक्तविद्वीरंस्तिष्ठत्युक्तस्य सायुज्यं* सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय य-

जुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ साम-
प्र प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सस्यञ्चि
सस्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठत्राय कल्पन्ते साम्नः सायु-
ज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं
प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्रमाप्नो-
ति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति
अथोद्गच्छं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै
पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टा-
वक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स
यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद
॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्य एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो-
रजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति दृष्ट्वा
इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्यैवैष रज उपर्युपरि तपत्येव
हैव श्रिया यज्ञसा तपपि योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा
गायत्र्येकस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै
तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं
द्वौ विवदयानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ज्ञयादहम-
दर्शमिति तस्मा एव श्रद्धध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो
वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय इत्येव-
न्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयास्तत्रे प्राणा
वै गयास्तत्प्राणास्तत्रे तद्यद्गगास्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स
यामेषाम् सावित्रीमन्वाहैवैष सा स यस्मा अन्वाह तस्य
प्राणास्त्रायते ॥ ४ ॥ ना हैतामेके सावित्रीमनुष्यमन्वाहुर्वा-

बनुष्टुवेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्वायत्रीमेव सावित्री-
मनुब्रूयाद्यदि ह वा अन्येवंविद्वल्लिव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्वा-
यत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमास्त्रील्लोकाभ्यूर्णा-
न्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीर्यं त्रयी
विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ
यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नु-
यादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव
केचनोऽऽप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उप-
स्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि
पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा
प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै
स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्राप्नोमिति वा
॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच
यन्मु हो तद्वायत्रीविदब्रूया अथ कथं हस्तीभूतो बहसीति
मुखं ह्यस्याः सम्राण विदांचकारेति होवाच तस्या अभिरेव
मुखं यदि ह वा अपि बल्लिवाभावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्ये-
व हैवैवंविद्यद्यपि बल्लिव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः
पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥ इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपा-
वृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकषे यम सूर्य प्राजापत्य इयुह
रश्मीन् । समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ।
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं
शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ।
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥
इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिसिष्ठां वेद प्रतिसिष्ठति समे प्रतिसिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिसिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतिसिष्ठति प्रतिसिष्ठति समे प्रतिसिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेद स* हास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः स* हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतन* स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतन* स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा अह*श्रेयसे विव्रदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इद* शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्धोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्र* होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मद्गते

जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संबत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संबत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्त्यथा महासुहयः सैन्धवः पद्भिशिशङ्कून्संवृहेदेव हैवेमान्प्राणान्संबवर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बालिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच यद्वा अहं वासिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदमीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचाऽऽश्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जगधं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पश्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवालं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्क्ष इति स भोर्क्ष इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वासि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्य-

प्ताऽ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ताऽ
इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः
पुनः प्रयाद्भिर्न संपूर्यताऽ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामा-
हुत्या* हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीऽ इति
नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य
वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि हि
न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत
एकंचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेऽ-
नादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं त* होवा-
चेति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति कथ* सुमेध
इति पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे
त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा
नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यम-
वोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छ-
त्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवल्लेरास तस्मा
आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्ध्यं चकार त*
होवाच वरं भगवन्तं गौतमाय दध्न इति ॥ ४ ॥ स हो-
वाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभा-
षथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच देवेषु वै गौतम तद्वरेषु
मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्य-
स्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिदानस्य मा नो
भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति वै स गौतम
तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तामिति वाचा ह स्मैव पूर्व उप-
यन्ति स होपायनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं
गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न क-
स्मि*श्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं

भुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम
 तस्याऽऽदित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवा-
 न्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति
 तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥ पर्जन्यो वा अग्नि-
 र्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरश्निर-
 ङ्गारा हादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
 सोमः राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥
 अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रि-
 रर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मि-
 न्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नः संभवति ॥ ११ ॥
 पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यान्तमेव समित्प्राणो धूमो वाग-
 र्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥ योषा वा
 अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चि-
 र्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
 स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति स
 जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥ अथैनमग्नये
 हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धधूमो धूमोऽर्चिरर्चिर-
 ङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
 पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥
 ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धाः सत्यमुपासते तेऽर्चि-
 रभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरहृ आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षाद्यान्ष-
 ण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य-
 मादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते
 तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥
 अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति
 धूमाद्रात्रिः रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासाः

श्वक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तास्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्याय-
स्वापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेम-
मेवाऽऽकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं
ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषामौ हूयन्ते ततो
योषामौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ
य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दंदशूकम्
॥ १६ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आर्पूयमाणपक्षस्य
पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्मती भूत्वौदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वौ-
षधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय
परिस्तीर्याऽऽवृताज्यः सःस्कृत्य पुसा नक्षत्रेण मन्थः संनीय
जुहोति । यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य
कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामै-
स्तर्पयन्तु स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां
त्वा घृतस्य धारया यजे सःराधनीमहः स्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय
स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति प्राणाय
स्वाहा वमिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति वाचे
स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति चक्षुषे
स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति श्रोत्राय
स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति मनसे
स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सःस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रव-
मवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति
स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सःस्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे सः स्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः
 स्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमव-
 नयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति सर्वाय
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसि
 ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंक्रतमसि हिंक्रिय-
 माणमस्युद्गीथमस्युद्गीथमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं
 संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि
 संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामः स्यामः हि ते महि
 स हि राजेशानोऽधिपतिः स माः राजेशानोऽधिपतिं करो-
 त्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता
 ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । भूः
 स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पा-
 र्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । धियो
 यो नः प्रचोदयात् । मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः ।
 माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वा च सावित्रीमन्वाह
 सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदः सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत
 आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रात-
 रादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्ड-
 रीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वः शं जपति
 ॥ ६ ॥ तः हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याया-
 न्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जाये-
 रञ्शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो
 याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य
 एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशा-

नीति ॥ ८ ॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागावत्तयऽन्त-
वासिन उक्त्वावाचापि य एन* शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भाग-
वित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वावाचापि य एन*
शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबाला-
यान्तेवासिन उक्त्वावाचापि य एन* शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव सत्य-
कामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वावाचापि य एन* शुष्के
स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेवं
नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो
भवत्यौदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या
उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति श्रीहियवास्तिल-
माषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च
तान्पिष्टान्दधानि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥
इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओष-
धीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः
॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति
स स्त्रिय* ससृजे ता* सृष्ट्वाऽथ उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपा-
सीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्य-
सृजत ॥ २ ॥ तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे
समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य
लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं
चरत्यासा* स्त्रीणा* सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं
चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृजते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानु-
द्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध

स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना
 निरिन्द्रिया विसृक्तोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वांसोऽ-
 धोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
 स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः
 पृथिवीमस्कान्तसीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे
 पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निर्धिण्या यथा-
 स्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ
 वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक आ-
 त्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्राविणं
 सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलो-
 द्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्यापमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ सा चेद-
 स्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्का-
 ममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा
 यश आदद इत्ययश एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादि-
 न्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः
 ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
 मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्संभवसि
 हृदयादाधिजायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसिदिग्धविद्धमिव माद-
 येमाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्या
 मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते
 रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छे-
 दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायापान्याभिप्राण्या-
 दिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥
 अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्विद्यादामपात्रेऽग्निमुपस-
 माधाय प्रतिलोमं शरबर्हिंस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रति-
 लोमाः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त
 आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूस्त आददेऽसाविति

भम समिद्धेऽहौषीरिष्ठासुकृते त आददेऽसाविति मम समि-
 द्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष नि-
 रिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्वाहणः शपति त-
 स्मादेवांविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत खेवंवित्परो भ-
 षति ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्त्यहं कःसेन
 पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्रिरात्रान्त आप्लुत्य
 ग्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत
 वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्म-
 न्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे
 कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति
 दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै
 ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत
 त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्त-
 मश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे
 पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पि-
 ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे
 पण्डितो विभीतिः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत स-
 र्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति माःसौदनं पाचयित्वा सर्पि-
 ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वाऽऽर्षभेण वा ॥ १८ ॥
 अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाक-
 स्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे
 सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रय-
 च्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यु-
 त्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति
 ॥ १९ ॥ अथैनानामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्य
 मोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सःर-
 भावहै सह रेतो दधावहै पुःसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी शक्तिं
तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनु-
मार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु । आसिञ्चतु
प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्यमी
अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि
सूतये । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायु-
र्दिशां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥ सोष्य-
न्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं समिद्गयति
सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु सहावैतु जरत्स्युणा । इन्द्रस्यायं
व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण साव-
रां सहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कसे
पृषदाज्यं संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुण्यास-
मेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्ध्यां मा च्छेत्सीत्प्रजया च पशु-
भिश्च स्वाहा । मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।
यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्वि-
द्वान्स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं
कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतं संनीयान-
न्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि
स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य
नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥
अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो
मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदन्नः । येन विश्वा पुण्यासि वार्या-
णि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य मातर-
मभिमन्त्रयते । इलाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनतु
सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति । तं वा
एतमाहुरतिपिता वताभूरतिपितामहो वताभूः परमां वत काष्ठां

प्रापयच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य
पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ व२३ः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो
गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरी-
पुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपु-
त्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकी-
पुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैया-
घ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥
आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रा-
द्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्का-
रुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपु-
त्राच्छौङ्गीपुत्रः सांक्रुतीपुत्रात्सांक्रुतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादाल-
म्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो
माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः
शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालु-
कीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृती-
पुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रा-
त्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्रीपुत्रादासुरि-
वासिनः प्राश्रीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशे-
रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्यो-
गाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादासितो वार्षगणो हरिता-
त्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः
कश्यपाञ्जैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागाग्भिण्या अग्भिण्यादि-
त्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्ये-
नाऽऽख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो

माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो मा-
 हित्येर्माहित्यिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डि-
 ल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनायज्ञ-
 वचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजा-
 प्रतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्म-
 णम् ॥ ५ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 इति वाजसनेयके बृहदारण्यकोपनिषत् ॥ १० ॥

